

др Вукић Илинчић

БОМБАШКА И ВАСОЈЕВИЋА АФЕРА

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

Издавач:
Институт за српску културу – Никшић

Библиотека:
Монографије

Књ. 5

За издавача:
доц. др Будимир Алексић

Уредник:
др Никола Маројевић

Рецензент:
академик Зоран Лакић

Лектура и припрема за штампу:
др Никола Маројевић

Коректура:
Славица Илинчић

Тираж:
1000

Штампа:
Арт–Графика, Никшић

На корицама: Марко Даковић и Никола Митровић – познати опозиционари на почетку 20. вијека у Црној Гори и актери у Бомбашкој и Васојевићкој афери

Штампање ове *Монографије* омогућила је Влада Републике Србије.

Вукић Илинчић

БОМБАШКА И ВАСОЈЕВИЋКА АФЕРА

Друго, измијењено и допуњено издање

Никшић 2017

„Посвећено: свима онима који су се бавили ђолиџиком, а ђолиџика се бавила њима!“

Ауџор

Садржај

Предговор	7
I. Умјесто увода	
Кратак преглед друштвено-политичких прилика од Устава до бомбашке афере	11
II. Бомбашка афера	
Откривање бомби	16
Закон и Суд за суђење у бомбашкој афери и иследне радње	24
Свједок Ђорђе Настић	58
Оптужница и одбрана	76
Пресуда	83
Суђење у Котору и одјечи пресуде	89
III. Од анексионе кризе до Васојевићке афере	
Анексиона криза	100
Политичке прилике за вријеме анексионе кризе у Црној Гори	103
Оснивање и циљ „Тајне револуционарне организације Народне странке“	107
IV. Васојевићка афера	
Откривање завјере	116
Образовање суда и судски процес пред домаћом и иностраном јавношћу	124
Истрага	136
Оптужница	138
Пресуда и извршење	173
Прилике у Црној Гори после извршења пресуде	177
Одјечи пресуде у широј јавности	180
Покушај повратка угледа династији и проглашење Краљевине Црне Горе	187
Закључак	192
Резюме	197
Извори и литература	199
Прилози (Поједини факсимили докумената и фотографије савременика и учесника у Бомбашкој и Васојевићкој афери)	206
Рецензија	222
О аутору	223

Предговор

Један од најбурнијих периода у историји Црне Горе било је раздобље од доношења првог Устава 1905. године до Првог свјетског рата. У том тзв. уставном периоду политичке борбе ће, због сплета околности, посебно унутрашњих, достићи кулминацију.

Овај период историје Црне Горе није у довољној мјери научно освијетљен и валоризован, конкретно, кад је ријеч о парламентаризму, односно његовом почетку на основу уставности, као и парламентарним и политичким борбама и њиховим узроцима. Историчари су се углавном бавили овим периодом и догађајима у оквиру својих тема у општем контексту.

Књаз Никола је 1905, на опште изненађење, не само јавног мњења него и најближих сарадника, „даровао“ земљи први устав и тако прокламацијом увео земљу у парламентарни политички живот, који је био непознаница у патријархалној и непросвијећеној Црној Гори у том времену.

Патријархално-аутократски начин владавине књаза Николе представљао је анахронизам новог доба, а неуставне земље биле су најзаосталије у Европи, па је црногорски суверен желио, између осталог, макар и декларативно, да свој народ и земљу прикључи просвијећенима.

Наиме, на почетку XX вијека десиле су се крупне промјене у окружењу и Европи. Постоје мишљења да је на увођење уставности у Црној Гори највише утицао мајски преврат у Србији 1903, те да је књаз увидио како завршавају апсолутистички режими и владари. Међутим, он је, поред тога, желио да не заостаје за Србијом и Карађорђевићима јер му је животни циљ био да се крунише на свесрпском престолу.

И унутрашње прилике ишле су наруку увођењу уставности. Послије добијања међународног признања на Берлинском конгресу 1878. године, Црна Гора је ушла у ред међународно признатих држава и стекла услове за бржи и неометан друштвено-економски развитак.

Општем привредном и друштвеном напретку доприносили су угледни научни и културни посленици из Србије, Војводине, Далмације, Босне и Херцеговине, који су на позив књаза Николе долазили и стварали у Црној Гори.

Проширење територије у ослободилачким ратовима 1876–78. и међународно признање привукли су и страни капитал, највише италијански, па се у земљи формирају прва индустријска предузећа, што је условило развој саобраћаја и повезивање старих и новоослобођених територија.

Иако спор, напредак у односу на пређашње стање био је видљив у свим сферама живота земље која је до тада била изразито сточарска и ратничка. Наравно, Црна Гора је и даље била у огромном заостатку за савременим цивилизацијским токовима тога времена.

У склопу нових друштвено-економских односа на почетку XX вијека, постепено се формирао и грађански слој, који је желио да буде носи-

лац прогреса и којем није одговарао архаични начин мишљења и владавине. То је био случај и са младићима из Црне Горе који су се школовали на страни, претежно у Србији, али и у другим уставним и напреднијим државама. Они су усвајали демократске идеје и, вративши се у отаџбину, постали главни покретачи слободнијег мишљења и заговорници и поборници већих личних и грађанских слобода. Један дио школованих људи ступио је у државну службу и био ослонац старом мишљењу и режиму, тако да је диференцијација убрзо била видљива, не само имовинска већ и у начину размишљања. Све ове околности су утицале да књаз Никола прогласи земљу уставном, а себе уставним владаром.

Устав је без сумње био велики искорак у правној надградњи земље. Његовим доношењем стекли су се предуслови за политичко удруживање и политичке организације, за скупштинску контролу власти и демократско и опозиционо дјеловање, а тиме и за већи квалитет у друштвеном и политичком животу земље. Већ у првој уставној скупштини дошло је до поларизације мишљења и идеја, као и до формирања прве политичке организације.

Још на самом почетку рада скупштине посланици су се издиференцирали на конзервативне, који су и поред новонасталих околности остали привржени старом начину мишљења и владања, и на млађе, школоване и радикалније посланике који су жељели промјене. Ови посљедњи ће у скупштини образовати свој клуб, из којег ће се формирати прва политичка организација у Црној Гори – Народна странка.

И поред прокламованог парламентаризма и уставности, књаз Никола и посланици блиски двору нијесу са симпатијама гледали на скупштину у којој су на самом почетку већину имали њихови опоненти. Сматрали су их исувише радикалним јер су захтијевали, поред осталог, ревизију Устава, преглед старих финансијских рачуна, одлучнију националну политику и тјешњу сарадњу са Србијом и Русијом, као и успостављање односа у земљи на начин прокламован Уставом.

Због неискрености у доношењу Устава, чије су норме важиле више на папиру него у стварности, односи у скупштини су се све више заоштравали, да би ескалирали у отворено непријатељство које се пренијело и на шире народне слојеве.

Прву уставну скупштину, која је изабрана на релативно слободним изборима крајем 1906, књаз Никола је распустио у мају 1907. Сљедећи избори били су организовани по његовој вољи, те је на тај начин добио жељену послушну скупштинску већину. Монтирани избори и терор цивилних и војних власти према неистомишљеницима уочи избора и на самим изборима, још више су заоштрили стање, па је земља била на граници тешких сукоба. Безакоње су спроводиле књажеве присталице, окупљене у тзв. Правој народној странци. Били су познатији као **праваши** и радили су против књазу омрзнутих присталица Народне странке, познатијих као **клубаши**.

Период од краја 1907. па до балканских ратова 1912. карактерисали су безакоње у свим сферама друштвеног живота, политички прогони не-

истомишљеника и нерасвијетљена убиства политичких противника, монтирани судски процеси и афере.

У драстичним обрачунима политичких противника режим најчешће није бирао средства, али ни опозиција. Кулминацију таквог стања представљају Бомбашка и Васојевићка афера, чије ће се последице у политичком животу Црне Горе осјећати и касније. Бомбашка афера 1907. и Васојевићка афера 1909. свој епилог су добиле на судским процесима у Цетињу и Колашину, на којима су противници режима осуђени на дугогодишње затворске казне. На судском процесу у Колашину осуђени на смрт који су били у рукама власти су и стријељани.

Иако постоје поједине узрочно-посљедичне везе између Бомбашке и Васојевићке афере, то су два одвојена историјска догађаја који немају подударности, осим општег политичког контекста. Ово треба истаћи, јер поједини публицисти, мемоаристи и завичајни хроничари сматрају да је то један догађај и тако доводе у забуну, не само ширу читалачку публику већ и дио стручне јавности. Та тврдња, просто, није историјска чињеница. Истина, у заблуду их доводе и фондови Државног архива у Цетињу, гдје је несистематски похрањена грађа о овим догађајима, односно испретурана је у истоименим фондовима (Бомбашка и Васојевићка афера). Архивским радницима сређивање грађе је било веома тешко, не само што ова два догађаја нијесу научно валоризована већ и због техничких разлога. Грађа са судског процеса у Колашину поводом Васојевићке афере вођена је веома лоше, а још се притом радило о тајном процесу, док је судски процес у Цетињу по Бомбашкој афери водио специјални суд по закону *lex specialis*: *Закон о суђењу анархистичких злочина*, како се звао и специјални суд, али састављен од професионалних судија. Забиљешке са судског процеса су вођене професионалније, записници су углавном писани на машинама, док у судском процесу у Колашину није био такав случај, што се и могло очекивати од тајног суда без иједног правника. Забуни су допринијела и имена осумњичених и осуђених, јер се помињу у оба судска процеса.

На крају, ова књига је само дио мог дугогодишњег научног истраживања и рада. Бомбашка и Васојевићка афера су, иначе, само једно поглавље у склопу много шире теме коју сам обрађивао у склопу докторске дисертације под називом: **Политичке прилике у Црној Гори од 1905. до 1914**, коју сам одбранио на Филозофском факултету Универзитета у Бањалуци 29. марта 2007. године, пред комисијом у саставу: академик Миомир Дашић, академик Здравко Антонић и проф. др Ђорђе Микић.

Сматрам да ће посебна публикација, са детаљном анализом чињеница на основу архивске грађе као примарног историјског извора о овим догађајима, на прави начин освијетлити узроке и последице и донијети објективан научни суд и тиме отклонити, поред осталог, све недоумице у оној мјери коју допуштају сачувани историјски извори. Читалац ће моћи пажљивом анализом да изврши поређење са до сада објављеним публикацијама, али и публикацијама и новинарским чланцима појединаца који су имали за циљ злоупотребу ове двије афере (које су се десиле

прије више од једног вијека) у дневнополитичке сврхе. Рачунајући на неупућеност шире јавности, њихове се тврдње углавном базирају на свједочењу аустроугарског агента Ђорђа Настића. Тим прије што су се догађаји из 1907. и 1909. рефлектовали на односе тадашњих српских држава Црне Горе и Србије, што им служи као идеална основа за манипулисање у садашњој констелацији односа двију земаља.

Модорица, март 2017.
B. M.

I. Умјесто увода

Крајњак преглед друштвено-политичких прилика

од Устава до Бомбашке афере

Међународно признање и период мира омогућили су Црној Гори напредак у друштвено-економском животу, што ће резултирати све снажнијим супротстављањем аутократској владавини књаза Николе и оданом му главарском слоју.

Резултат позитивних демократских процеса је први црногорски устав 1905. године. Црногорски суверен није прихватио устав самоиницијативно „из добре воље“ демагошким маниром иманентним недемократским системима власти, већ се ради о једном изнуђеном поступку који није производ личних хтења и добре воље, него резултат историјских околности. Устав ће послужити као основ за доградњу правног система, а тиме и за друштвени, економски, политички и културни развитак на основама другачијим него до тада.¹

Без обзира на мањкавости и конзервативност Устава, његово усвајање је велики догађај и прекретница у историји Црне Горе, иако она није постала у правом смислу ријечи парламентарна и грађанска држава. Мада је у земљи остало доста старог, Уставом су ударени темељи модерној, европској, грађанској држави, омогућена политизација широких народних слојева, отворене уставне, парламентарне и политичке разлике и надметања.²

Јован Ђоновић, тадашњи познати црногорски опозиционар, каже да је Устав, иако конзервативан, добром примјеном могао бити бољи: „али то се није хтело или није умело“, да је по Уставу представницима народа и народу било допуштено оно што је изричито набројано, а све друго забрањено јер се књаз Никола тешко могао ослободити старих навика, па је сукоб старих и младих генерација био неизбјежан.³

Устав су критиковали и црногорски студенти у Београду. Сумњали су у књажеве добре намјере, па су у летку под називом „Ријеч црногорске универзитетске омладине“ изнијели свој став и књазу Николи ставили до знања да је Устав резултат околности, те да „даривање слободе није баш од слободне и добре воље...“⁴

¹ О Уставу, видјети: Новица Ракочевић, *Први црногорски устав*, „Историјски часопис“, књига XXIX–XXX (1982, 1983); са правног аспекта: др Светислав Мариновић, Марко Дакић, *Црногорско судство кроз историју*, Цетиње, 1998.

² Новица Ракочевић, *Црногорска народна скупштина 1906–1914*, Подгорица 1997, 21.

³ Јован Ђоновић, *Уставне и политичке борбе у Црној Гори 1905–1910*, Београд, 1939, 57.

⁴ Исто, 52–54; Видјети: *Устав за Књажевину Црну Гору* (фототипско издање из 1905), Цетиње, 1993.

Друга студентска прокламација, из априла 1906, огорчила је књаза и тадашњу владу. Потписнике су предали суду, који ће им судити у октобру исте године. Студенти се на суду нијесу бранили, већ нападали режим, што им је донијело велике симпатије. Посебно је био запажен Марко Дакковић. Суд је оптужене ослободио, с образложењем да прокламација није била увреда и клевета књаза и да се због критике не може кажњавати, што је пропраћено општим одобравањем јавности, манифестацијама и овацијама грађана Цетиња.

Суђење у Цетињу изазвало је велико интересовање. „Народна мисао“ – први опозициони лист у Црној Гори, који је кратко вријеме излазио у Никшићу, пише о суђењу студентима, за које каже да никада нијесу ни мислили да вријеђају књаза, већ да је у питању „осјећај љубави према својој земљи“, у жељи да она не заостаје за осталим културним земљама. „Васпитавајући се у Србији земљи слободној, наша је омладина видјела како се оштро критикује свака погрешка и сваки недостатак у државној управи“.⁵

Избори за Законодавну скупштину, одржани у септембру 1906, били су почетак политичке борбе коју су пратила дјела „неодмјерене жестине, терора, злоупотребе власти, завјера, политичких и судских процеса“, што је трајало малтене све док је Црна Гора постојала као независна држава, односно до 1916.⁶

У Народној скупштини брзо се на удару нашла и прва уставна влада (Министарски савјет, како је био званичан назив – прим. В.И.) Лазара Мијушковића, која је, не чекајући да јој се изгласа неповјерење, поднијела оставку у новембру 1906. Мандат за састав нове владе књаз Никола је повјерио човјеку којега ће подржати већина посланика, судији Великог суда и народном посланику Марку Радуловићу, каснијем члану Народне странке.⁷

Већину у Скупштини имали су књажеви опоненти груписани у тзв. Народном клубу – претечи Народне странке, која је формирана у фебруару 1907, а страначки програм јој је штампан у Дубровнику.⁸

Рад Скупштине прекинуо је сам књаз Никола изазвавши кризу владе која је поднијела оставку јануара 1907, а мандат за састав нове биће повјерен Андрији Радовићу, којег је књаз Никола, за разлику од претходника Радуловића, сматрао својим човјеком, оданим и послушним. Радовић је такође покушао да увјери књаза како већина у Скупштини није непријатељ њему и династији Петровић, да у њеном раду нема ништа супротно идејама књажевим и његових предака. Ипак, није га разумјео јер се црногорски суверен исувише прибојавао слободне ријечи и уставних слобода које је сам одобрио. Како би се успоставила противтежа у Скупштини, скупштинска мањина од конзервативних посланика орга-

⁵ „Народна мисао“, бр. 6, 8.10.1906; Н. Ракочевећ, *Црн. нар. скупштина...*, н.д., 22–23.

⁶ Никола Шкеровић, *Црна Гора на освићу XX вијека*, Београд, 1964, 120.

⁷ Н. Ракочевећ, *Црн. нар. скупштина...*, н.д. 53; Ј. Ђоновећ, н.д., 78.

⁸ Видјети: *Програм Народне странке у Црној Гори*, Дубровник, без датума издања, штампала „Српска дубровачка штампарија Др. Грацића и др“.

низује свој клуб, назван Правом народном странком – праваши, на челу са Лазаром Мијушковићем. Да би направио баланс, књаз је предложио двјема струјама у скупштини коалициону владу, што већина (клубаши) није прихватила, а влада Андрије Радовића је поднијела оставку.⁹

Нову владу, априла 1907, образовао је др Лазар Томановић, који није припадао ниједној политичкој групацији у скупштини. Родом из Боке, Томановић није био везан црногорским братственичким и племенским везама. Имао је велико животно искуство и, за то вријеме, широко образовање. Докторат правних наука стекао је у Грацу, бавио се судском и адвокатском службом, а био је и посланик Боке у далматинском сабору. Томановић је у Црну Гору дошао за вријеме ослободилачких ратова 1876. Једно вријеме уређивао је новине *Глас Црногорца*, а био је у неколико наврата и члан или предсједник Великог суда. За вријеме његове владавине (до јула 1912) десиле се важни догађаји у спољној и унутрашњој политици Црне Горе. Остало је упамћено да је рекао: „Ја од кад сам први пут прешао у Црну Гору, само знам за Господара и само ћу његове ријечи да слушам“. Од његовог доласка на чело владе скупштински сазив (1906–1909) није се више састао; распуштен је крајем јула исте године и заказани су нови избори.¹⁰

Од доласка Лазара Томановића на чело владе, политичка ситуација у Црној Гори се додатно заоштрила. Власт је према неистомишљеницима вршила све већи притисак и терор, непрестано се водила кампања власти и *праваши* – присталица режима и дворских људи. Они су себе називали Правом народном странком (праваши) иако никад нијесу правно-формално конституисани као политичка организација, нити су имали програм и статут. Прваци Народне странке су били уплашени за своје животе и безбједност својих најближих, као уосталом и највећи дио народа. Поједини су и емигрирали из Црне Горе: Марко Даковић, Андрија Радовић, Бајо Гардашевић, Саво Ђурашковић, Васо Ђулафић и многи други. Неки клубашки прваци су и хапшени: војвода Лазар Сочица, Јеврем Бакић, Спасоје Пилетић, Јовета Ћетковић, бивши официри Никола Митровић, Вукашин Божовић и други. Догађала су се и убиства клубаша, као сердара Сава Пламенца, народног посланика, који је убијен у Улцињу. Најближи и најупућенији су тврдили, а међу њима и војвода Симо Поповић, да је „лишен живота по наредби“, а не, како је званично било објављено, да је извршио самоубиство.

Довољно је било да неко из зависти пријави човјека па да овај оде на робију, као што је био случај са војводом Лазаром Сочицом. На све начине радило се да се клубаши што више заплаше. У кућном притвору у Никшићу били су књажеви рођаци: Божо Петровић, бивши предсједник Министарстава (предуставне владе-примј. В.И.), Шако Петровић, бивши предсједник Скупштине и народни посланик, Марко Петровић, бивши посланик. Рачуница власти је била да народ размисли „шта онда њих сиromaхе чека...“. У таквим условима је октобра 1907. дошло до нових из-

⁹ Ј. Ђоновић, н.д., 812; Јанко Тошковић, *Мемоари*, Цетиње, 1974, 37–40.

¹⁰ Н. Ракочевић, *Црн. нар. скупштина...*, н.д., 65–66.

бора, које су клубашаи називали „Томановићеви избори или Господарева комедија“. Због таквог терора врло мали број клубаша се и кандидовао, тако да су у нови сазив ушла само два клубаша, а и они нијесу остали вјерни програму Народне странке. Из једног писма митрополита Митрофана Бана се види да је власт имала надзор над „свим и свачим“. Бившем председнику владе Андрији Радовићу се приписује да је, у кругу својих истомишљеника, у очајању говорио: „*Не йомаже нам нишиџа шџо не би бомбе на сваку сџрану Црне Горе зайуцале као у Русији*“.¹¹

У спољној политици, односи између Црне Горе и Србије биће тас на ваги политичких струјања и у самој Црној Гори, у тзв. уставном периоду. Односи између двије српске државе ће се снажно одразити, како на Скупштину тако и на сами народ и његово расположење према режиму и обрнуто. Поред тога, на односе између двије земље чешће ће утицати династички него општи национални и државни интереси.

Црна Гора и Србија биле су на удару империјалистичке политике великих сила, највише Аустроугарске и Њемачке. Германске аспирације на Балкану увлачиле су Србију „хтјела не хтјела у вртлог међународних односа тога доба“. Међутим, двије српске државе су се осјећале довољно јаке да не дозволе да им се судбина рјешава без њиховог учешћа.

Односи снага међу великим силама били су често промјенљиви и неповољни по Србију, а посебно после 1903, па се могло „свашта очекивати“. Тога је био свјестан и Никола Пашић, несумњиво главна политичка личност у спољној политици Србије од мајског преврата до 1918. Била је потребна велика опрезност како се прије времена не би изазивала Аустроугарска, прилагођавање честим промјенама у односу снага у Европи и на Балкану, те припремање за кризе које су се евентуално могле наслутити. У Србији је у том времену све било „стављено на коцку“. Закони тржишта и моћ Аустроугарске условљавали су њен продор на Балкан, а поред тога и намјеру да на свој начин и у своју корист ријеша проблем јужнословенског јединства припајајући себи Црну Гору и Србију.¹²

Србија је за отпор аустроугарским тежњама ослонац тражила у Русији, Француској и Великој Британији, управо као Гарашанин и кнез Михаило раније. И осталим балканским државицама пријетила је иста опасност, али њихова сарадња по том питању била је слаба. Посебно су Црна Гора и Србија имале заједничког непријатеља у Аустроугарској, јер су стратешки биле и прве на удару њеног продора на исток. Међутим, династички односи Петровића и Обреновића били су често лоши, а базирали су се на томе ко ће имати превласт у српском народу. И поред тога, због виших интереса, било је сарадње и сусрета како би се нашао заједнички језик.¹³

¹¹ Видјети опширније: Симо Поповић, *Мемоари*, Цетиње–Подгорица, 1995, 480–520.

¹² Видјети: Васа Чубриловић, *Историја њолијичке мисли у Србији 19. века*, Београд, 1958, 400–401.

¹³ Исто, 402; видјети опширније: Новак Ражнатовић, *Књаз Никола и његово кнеза Милана Обреновића за краља Србије 1882. године*, „Историјски записи“, 1996, бр. 3.

Послије мајског преврата 1903. односи ће се још више погоршати јер то није била обична промјена владе и династија, већ „велика прекретница“ у друштвеном и политичком животу Србије. У Цетињу се негодовало и јавно говорило против новог краља Србије, јер се сматрало да ће до српског уједињења теже доћи са краљем Петром Карађорђевићем на челу Србије због анимозитета двију династија и владара, зета и таста лично. Очевици су забиљежили да је вијест о мајском преврату и доласку свог зета на престо књаз Никола чуо на путу од Ријеке Црнојевића према Цетињу. То је код њега изазвало велику нервозу. Краљ из династије Карађорђевића покопао је наде црногорског династа да ће се српски народ ујединити под његовом династијом, коју је сматрао заслужнијом за српску ствар и старијом од србијанских династија. Његове жеље биле су реалније за вријеме Обреновића, омражених и искомпромитованих у Српству, што због дворских интрига, што због лоше националне политике и аустрофилства.¹⁴

Од 1903. па све до Првог свјетског рата, односно док је Црна Гора била независна држава, односи између званичне Србије и Црне Горе били су лоши. Изузетак чини вријеме анексионе кризе, кад су се пред заједничком опасношћу односи побољшали, али су послије њеног завршетка поново захладњели. Књаз Никола је вјеровао да му највећа опасност пријети из Београда, посебно од радикала и црногорских емиграната. Посебно су га у то увјеравали црногорски агенти из Београда, који су обавјештавали књаза да му пријети стална опасност из Србије. Они су, често непоуздано, тенденциозно и са унапријед одређеним циљем, извјештавали како студенте и црногорску емиграцију подстиче званична власт Србије. Књаза Николу посебно су узнемиравале гласине о могућим атентатима. Том страху је највише доприносила књажева околина склона интригама – људи блиски двору и дворским круговима.¹⁵ Због тих разлога и спољна политика књаза Николе се одликовала неодређеношћу и лутањем између двије велике силе – Русије с једне стране, и моћне државе у сусједству, Аустроугарске, с друге.¹⁶

Они су својим поступцима и прогонима највише и допринијели да књаз Никола и његова династија добију толико противника, увријеђених и прогнаних из саме Црне Горе.

Бомбашка и Васојевићка афера су кулминација таквог стања и односа, прије свега у самој Црној Гори.

¹⁴ Драгољуб Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, Београд, 1988, 420–446; Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије...*, н.д., 20–21.

¹⁵ Народни музеј Црне Горе, Библиотечко–архивско одјељење (у даљем тексту **НМЦГ БАО**), фонд: *Приновљени рукописи*, Дјаченко Министру иностраних дјела, Цетиње 21. 11. 1909, без броја; Новица Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Цетиње, 1981, 103–105.

¹⁶ Радослав М. Распоповић, *Дипломација Црне Горе 1711–1918*, Подгорица–Београд, 1996, 449–451; видјети: Перко Војиновић, *Српство књаза (краља) Николе I Петровића у политичким сјисима*, рад са међународног научног скупа: „Краљ Никола, личност, дјело и вријеме“, том I, Подгорица, 1998, 411–427.

II. Бомбашка афера

Откривање бомби

Њбрзо након монтираних избора, у Црној Гори се догодио један важан догађај – откривање бомби на Цетињу, које су послате из Београда како би се, наводно, извршили атентати на истакнуте представнике власти. Тај догађај је познат као бомбашка афера.

Откривање бомби 24. октобра 1907. послужиће властима као доказ за још веће оптужбе на рачун опозиције и званичног Београда, да су укључени у завјеру против црногорског режима и књаза Николе.

Послије монтираних избора, састав Скупштине је био практично „једностран“, и осим „кандидата владе“ у чији број „спада и двадесет свештеника“, неће бити ни једног другог кандидата.

Режим се тиме није задовољио, већ представници власти „продужавају прогон народњака“, пише руски дипломата са Цетиња, Максимов.

Максимов даље у извјештају детаљно и прецизно описује шта је претходило непосредном откривању бомби, као што је „угрожавање живота“ бившег министра иностраних дјела Гавра Вуковића и бившег предсједника владе Андрије Радовића, при чему је Вуковић морао да се брани „забарикадирањем своје куће“, а Радовић је „схватио да му је спас у бијегу у Котор“. Даље каже да није „бескорисно рећи“ да скоро са овим догађајима су неке иностране мисије, а међу њима и руско примање анонимних писама „сумњивог поријекла“ у којима је непознати добротинилац извјештавао о намјери народњака да на побјешњеле помагаче владе баце бомбе, којима је по ријечима безименог, Цетиње препуњено.

Даље се у извјештају наводи да на то није обраћана нарочита пажња, „али се јуче сасвим неочекивано пронијела вијест о томе, да је Кнежевска власт открила широку завјеру против живота Господара, принца Мирка и најближих им људи, при чему је ухапшен, недавно истјерани са посла из Владине штампарије, радник – црногорски поданик, који је при себи имао десет бомби и који је одмах лажно оптужио све највиђеније, нарочито Књажевској влади непријатних личности Народне странке“.

На крају извјештаја руски дипломата даје неку врсту закључка да у „суштини о поријеклу поменутих бомби и њиховом приспијећу у Кнежевину постоје само конфузна објашњења, која могу имати неке основе, да су бомбе у Црну Гору послали емигранти из Београда, потпомогнути од руских анархиста, али многи блиски садашњој Влади претпостављају да се ова мистификација снажно надувава и експлоатише од стране преревносних прогонитеља народњака са циљем да их коначно избришу са политичке сцене и тако оправдају најстроже мјере предузете против њих.“¹⁷

¹⁷ Ф. Приновљени рукописи, Цетиње 25.10.1907, бр. 48, Максимов Министру иностраних дјела; Ф. Никола I, к. за 1907, бр. 259, Анонимно писмо књазу Николи, без тачног

Наруку режиму је ишло и емигрирање Андрије Радовића, једног од вођа Народне странке, који се непосредно уочи откривања бомби сакрио у Котору (тада аустроугарска територија). Радовић је како пише Симо Поповић у очајању говорио: „Не помаже нам ништа, што не би бомбе на сваку страну Црне Горе запуцале као у Русију“. Поповић наводи цитат из писма митрополита Митрофана, да је то стање у Црној Гори назвао „надзором над свим и свачим“.¹⁸

Режим је преко своје агентуре помно пратио сваку преписку и пошиљку. Режимски људи у народу, често из чисте зависти, пакости или пуког незнања, денунцирају грађане углавном опозиционо настројене.

Један од великих противника личног режима и књаза Николе био је емигрант Саво Ивановић, некадашњи његов ађутант који је због личних увреда њега и његове породице емигрирао у Србију при крају XIX вијека. Он је оштро нападао режим књаза Николе и његових претходника, његов начин понашања према народу, а нарочито књажеве породице. Његова протестна писма и брошура „Неколико крвавих слика из албума Петровић – Његошевог Дома“ не остављају равнодушним књаза Николу, па му је оптужбом узвраћено да су његови напади повезани са Обреновићима.

Ивановић у једном писму Одбору Народне скупштине, а које је режим заплијенио, пише са захтјевом да он дође на Цетиње, ако му дозволе, да каже у Скупштини има ли политичких криваца, јер се у скупштинској расправи износило да их нема. „Ја сам и (нико други) писац брошуре...“ која је, између осталог, утицала да Црна Гора добије Устав и да „Црногорцима могућност да својим целатима вичу данас... Стојте! – доста сте крали и отимали!... Књаз Никола, мени би одавно дао помиловање... да сам хтио пристати да признам да је Бог Краљице Јелене и Светога Петра (на кога је прва плънула) већи него што је мој Бог то јест Бог правде, истине и досљедности...“¹⁹

„Глас Црногорца“, као службено владино гласило, објавио је детаљније информацију о откривању бомби три сата касније: „У стању смо да саопштимо, да је откривен план и покушај за извршење једнога злочиначког и за Црну Гору кобнога замишљаја...“

Затим се детаљно описује случај, односно како су бомбе откривене код типографа Стевана Рајковића, који је некад радио у Државној штампарији и који је „наговорен“ потом отишао у Никшић да ради у штампарији опозиционог листа „Народне мисли“. Пошто је та штампарија престала са радом, вратио се на Цетиње, а потом „продужио пут за Биоград“, гдје је такође радио као типограф, па се вратио на Цетиње 22. октобра.

датума, у којем се опомиње књаз да се спрема завјера, да су клубашаи „антидинастичари“. У другом анонимном писму књазу Николи из Београда се каже да је ауторима прокламација циљ да изазову nerede у Црној Гори, да се стави народ под барјак Народне странке, али да ти позиви нијесу имали одјека код најистакнутијих представника народа, бр. 256, без тачног датума, 1907.

¹⁸ С. Поповић, н.д. 506–507.

¹⁹ Збирка Јован Пламенац, бр. 26, Писма упућена Милији Павићевићу од Сава Бошковића, учитеља Пешића, Велашевића, Андрије Радовића и попа Лазара 16.04.1907; Писмо емигранта Сава Ивовог Ивановића из Трста 19.2.1907. Одбору Скупштине; видјети: *Неколико крвавих слика из албума Петровић Његошевог Дома*, Београд, 1898.

Даље се наводи да је његов брзи повратак из Београда привукао пажњу полиције, а знајући од прије да је „привлачио на себе пажњу“ полиција га је пажљиво пратила. Другог дана по повратку на Цетиње код њега је нађено „седамнаест комада бомба“ и он је „одмах притворен“, па је полицијска власт отпочела истрагу.

Даље се детаљно описује шта је Рајковић изјавио поводом тога у „више саслушања, која су до сада од њега протоколарно узета“.

Рајковић је изјавио притом да се у Београду састајао са бившим народним посланицима Симом Шобајићем и Васом Тулафићем, поручником Николом Вукотићем и предсједником Клуба црногорске универзитетске омладине Тодором Божовићем. Пред полазак на Цетиње Божовић му је „показивао много пара, дао му обилат путни трошак и пет бомба да их понесе до Котора, да је у Груж прије њега дошао Јован Ђоновић, а у Дубровнику су га дочекали Марко Даковић и Радоња Поповић, да је Даковић у ту сврху раније био „побјегао у Приморје“, а да су се сви у Котору састали са бившим предсједником владе Андријом Радовићем „који је у то вријеме такође побјегао из Црне Горе“. Тамо се Рајковић „састајао са бившим народним послаником Милијом Павићевићем и бившим судским писаром Петром Новаковићем“, који су заједно са Даковићем напустили земљу, а Рајковић се састајао и са Тодором Божовићем и Ђуром Војводићем, који су „одмах за Рајковићем такође пристигли из Биограда и да је од њих накнадно примио још дванаест бомби“.

На крају се каже да је притворени Рајковић признао „да је у кругу помених лица у Биограду и још неких, којима не казује имена, чуо за план, по коме је помоћу тих бомба требало извршити такав преврат у Црној Гори, који би обухватио и највеће светиње свакојега сина ове земље!“, као и да је Влада замолила аустроугарског посланика на Цетињу, барона Куна, да интервенише код надлежних његове земље да се поменути у Витору (аустроугарска територија), ухапсе.²⁰

Ову информацију је прије објављивања дознао руски дипломата Максимов од предсједника Владе Томановића и бригадира Јанка Вукотића. Он каже да је у листу „значајно скраћена“, као и то да је Рајковић био сумњив полицији и зато што се на пропутовању од Котора према Цетињу „није зауставио на Његушима, гдје се обично сви путници заустављају ради одмарања коња“. За њим је послата потјера и, пошто је стигао на Цетиње, „хотел у којем је одсјео био је опкољен жандармерима“. Рајковић се, „видјевши да је упао у замку“, „у уторак у зору“ јавио „Министру унутрашњих дјела молећи га да му спаси живот, признао сву кривицу и предао седамнаест бомби које су се налазиле код њега“.²¹

²⁰ „Глас Црногорца“, 47, 27.10.1907.

²¹ Ф. Приновљени рукописи, Цетиње, 28.10.1907, бр. 49, Максимов Министру иностраних послова. Ф. Никола I. к. за 1907, Писмо Андрије Радовића књазу Николи из Трста, 31.10.1907, бр. 208. у коме демантује да је његово „бјекство“ повезано са откривањем бомби, а што су објавиле новине блиске књазу Николи „Београдске новине“ и „Славенска мисао“, као и то да га је „вијест о атентату јако изненадила“ и да у њу није вјеровало „нити могу да вјерујем...“ У другом писму, од 2.11.1907, бр. 212, Радовић између осталог пише књазу Николи, такође из Трста, да „лажно и клеветничко свједочанство Рајковића уплело је ето и мене у атентат против баш оних за које сам био увијек готов, а јесам и данас, да све дадем осим части. Тако грозна клевета на мене у почетку није ни

Послије Рајковићеве предаје полиција је лако открила другог носиоца бомби из Београда, бившег народног посланика Васа Ћулафића. Он је ухапшен на граници према новопазарском Санцаку.

Полиција је успјела да ухапси и Ђура Војводића, студента у Бару, а у мјесту Бијела Гора Јована Миловића Бајила из Грахова, којег су оптужили да је био веза Марку Даковићу између Боке и Грахова.²²

Црногорски режим, да би доказао лојалност грађана, организовао је убрзо демонстрације на Цетињу, пред Зетским домом, када је донесена резолуција којом се „благодари свемогућем Богу што је омео злочиначко дјело, наперено против највиших народних светиња“. Том приликом су се осудили „изроди и издајници, који послужеше као слијепо оруђе пакленом предузећу, а у исто вријеме исказује се утјеха што је издајнички и зликовачки план поникао ван граница Црне Горе“.

Касније су демонстранти дошли пред Двор књаза Николе који их је поздравио са принчевима Мирком и Петром, а потом је у Цетињском манастиру одржано „свечано благодарење“ за „срећу и дуг живот“ књаза Николе, којом је приликом отворен и њивот Св. Петра Цетињског „коме је народ побожно приступао“.²³

Режим је и у унутрашњости земље организовао тзв. „народне зборове“, приказујући их као спонтане „који манифестују народну радост, што нас је Бог спасао од несреће, која нам је била приређена и гнушање народње према издајницима и њиховијем инспираторима и помагачима...“²⁴

Поједини листови у Аустроугарској и Србији су о откривању бомби у Црној Гори писали као о монтираној афери, што је на све начине покушавао да демантује службени „Глас Црногорца“, а нарочито тврђење београдских листова да се афером покушава оптужити званична Србија: „... док међутим то не стоји. Констатирана су само факта да су бомбе у Црну Гору дошле из Србије, да је у Биограду фактички постојала извјесна организација за посао који се код нас имао извршити... Друго досад није ништа одовуд потврђено“, као и да су најбољи деманти писању неких листова да је афера монтирана, људи који су ухваћени на дјелу. „Ту је у њиовим рукама корпус-деликти – бомбе...“, те да се ти листови труде да „свијету затворе очи, да не види нешто, што и слијеп може напипати“.

„Глас Црногорца“ пише да се ту радило о преврату ослањајући се на изјаве дате у полицији ухапшених Рајковића, Војводића, који је ухваћен у Бару на путу за Крф и који је „ономад такође развезао причати“, и Васа Ћулафића, „који је открио многе ствари, које су у вези са анархистичким намјерама друштва у којем је и сам, што он признаје, план акције, људе са којима се састајао, како су бомбе набављене итд.“²⁵

дјејствовала, јер као скроз невин, примио сам ју с осмјехом, али размишљајући згрозио сам се, када сам помислио каквих ништаваца има код нас...“

²² „Глас Црногорца“, 48, 3.11.1907.

²³ „Глас Црногорца“, 48, 3.11.1907, под насловом „Митинг на Цетињу“.

²⁴ „Глас Црногорца“, 49, 10.11.1907, под насловом: „Резолуције народних зборова“.

²⁵ „Глас Црногорца“, 10.11.1907, бр. 49. Ф. Никола I, к. за 1907. командир Иво Ђуровић из управе Приморско црмничке области књазу Николи, о Ђуру Војводићу, 16.11.1907, бр. 217.

Руски дипломата Максимов примјећује да, поред свега, у владиним саопштењима није јасно шта је стварно требало да садржи преврат „него уситњава ствари“, али да су му добро обавијештени рекли како су заговорници преврата у најтјешњим односима са убицама краља Александра Обреновића и да су намјеравали да убију књаза Николу и његове најближе сараднике, и да образују привремену владу и „признају за господара краља Петра или његовог штићеника“.

Максимов даље каже да се чују вијести о хапшењу појединаца на аустроугарској територији, али да нема никаквих информација о хапшењу и затварању оних који су били у Црној Гори, као доктора Марушића, једног од главних активиста Народне странке, бившег посланика из Пипера Пилетића, Куча Ивановића и зета Шака Петровића – Вукчевића. Постоји и претпоставка да су их послали „непријатељи народњака“ у шта Максимов сумња, поготову зато, како каже, што су бомбе откривене у „једној од крајњих области у Књажевини, у Васојевићима“. Наводи да је афера „видна узнемирила Књаза, али он немир не показује и даље продужава своје шетње аутомобилом. Краљ му је иначе при једном сусрету „са видљивом тугом“ рекао, да се предаје „вољи Свевишњег, пред којег може сваког часа стати са „мирном савјешћу“. „Нема сумње“ закључује Максимов да „положај књаза“ није нимало лак, али да ће га он поправити ако га не увуку у крупне грешке лица из окружења са „прекомјерним страстима“.²⁶

У другом извјештају Максимов каже да је „Господар потпуно свјестан своје побједи“, да се води врло енергична истрага под руководством „непријатеља народњака“, бригадира Јанка Вукотића, који је у присуству Максимова казао да ствар „ни издалека није имала тако широке размјере“ како је то у почетку изгледало и да су, по тврдњи Вукотића, већина ухапшених „страшљиви момци који чак изазивају сажаљење“.

Све претпоставке су се углавном у почетку заснивале на изјавама типографа Рајковића, каже Максимов, „који се као наводно добровољно предао“ и који је „за неколико часова описао готово све скоро најважније припаднике Народне странке као завјеренике“, што није давало „довољно озбиљности“. Међутим, у Рајковићевим изјавама било је и „тачности“, као што је „откривање друге количине“ бомби код Тулафића, закључује Максимов. Поред тога, у заплијењеним писмима се тврди да је добављач бомби Марко Даковић, те да му је, према тим изворима помоћник био „стари отац, који је тек по затварању дознао о свом саучесништву у послу са сином, а који се сада налази у Београду“.

Такође је био ухапшен и васпитаник из школе у Одеси, Ђукановић, који је раније искључен из црногорске војске због саосјећања које је изразио са петорицом младих официра, као и са рођаком кнегиње Милене, окривљеним што је од брата из Београда добио „компромитујуће писмо“. На име Ђукановића послат је пакет с бомбама који „он није примио, али тај факат није ништа значио властима“.

²⁶ Ф. Приновљени рукописи, Цетиње, 28. октобар 1907, бр. 49, Максимов Министру иностраних послова.

У односу на Рајковићево свједочење, „ухапшени су скоро сви бивши министри Народне странке“, међу њима и бивши предсједник владе Радуловић, који је брзо пуштен на слободу и стављен под полицијску присмотру.

Такође „други народњачки“ предсједник владе, Андрија Радовић, ухапшен је у Трсту на захтјев црногорских власти, али је брзо ослобођен, што је дочекано са незадовољством. Аустроугарски посланик је објаснио да је то учињено у недостатку доказа, те да нема мјеста екстрадицији, нарочито да је то „немогуће по интерпелацији Рајс рата“.

Свој бијес према завјереницима присталице режима су испољавале рушењем кућа појединих осумњичених, као Андрије Радовића, Милована Марушића и др. „Сам је Књаз признао да је цијелу ноћ провео поред телефона молећи народ да не заводи сам правду него да причека судску пресуду“, каже Максимов, те да му је књаз Никола рекао да су кривци за рушење већ приведени, а да ће куће бити обновљене из државне касе. Такође, извјештава о демонстрацијама пред двором и да је књаз покушао да „умирујуће дјелује на гомилу“, обећавајући у потпуности „непристрастан поступак“. Манифестација је окончана „молитвом избављења књаза Николе и његове преузвишене породице од опасности“.

Максимов из овога закључује да већина народа вјерује у завјеру, али да се и даље могу чути гласови „неких скептика“ да је завјера „просто измишљена“.

У сваком случају, откривена завјера је „оружје у рукама Књаза“ да у народу „задуго искоријени свако саосјећање према народњацима“, те да рехабилитује код народа „несимпатичне Мијушковића, Вукотића и Јабучанин-Поповиће“.

Максимов закључује на крају овог извјештаја да је тешко наслутити исход ове афере, у овим околностима када „Господар и његова фамилија потајно мисле и рачунају за главне виновнике немира у Књажевини, као и свих закулиских радњи своје рођаке“, који су Уставом искључени као припадници владајуће породице, те тако лишени привилегија. Књаз је од њих „направио обичне смртнике“, са чиме се они никако не могу помирити и због чега „покушавају да се жестоко освете“.

Тим поводом, једино је од династијске породице такво мишљење износио „брбљиви кнез Мирко, који је обећао да ће прије или касније Шако и Божо Петровић морати неминовно да плате своје прохтјеве“.

Максимов са чуђењем прати дешавања у књажевини и брзи слијед догађаја за само годину дана. Књажевска влада је потпала под утицај „загонетних и грамзивих савјетника с једне стране, а с друге, анархистичких намјера. „Одговорност за све што се догађа, на жалост има и сам Књаз, давши тако лакомислено никоме овдје потребни Устав. Све ово може бити бура у чаши воде, али та бура ништа мање не потреса толико интересантну малу земљу“.²¹

У другом извјештају Максимова, види се, да су неки из врха режима чак тврдили, и лично му пренијели, да тај „посао није могао проћи без

²¹ *Приновљени рукописи*, Цетиње, 8.11.1907, бр. 51, Максимов Министру иностраних послова.

помоћи Руса“, те да се у Котор током лjeta доселио неки сумњиви Рус. Максимов иначе каже да су бомбе по свим својствима израђене у Крагујевцу, „а што се тиче тајанственог Руса у Котору, молио сам власти да ми дадну потврду о његовом присуству, што ми још нијесу учинили“. Поред тога, црногорске власти су потврдиле да је руски генерал црногорског поријекла Липовац „стално био у контакту са завјереницима“.

За Максимова је било најинтересантније то „што овдашње власти показују жељу да у завјеру упетљају Русију“, што се може закључити из његовог разговора са престолонаслѣдником Данилом, који га је питао „за узрок због којег су га поштедјели завјереници“. На Максимовљев одречан одговор, разјаснио је своју „тезу“ ријечима: „Може се видјети из свих свједочења ухапшених и из свих писама до тада, да су требали бити Господар, Књаз Мирко са дјецом и Књаз Петар, а мене су завјереници поштедјели због настојања у том погледу Андрије Радовића, који није хтио да допусти моју смрт, иако су црногорски и србијански завјереници хтјели и мене убити, а на црногорски престо довести Великог Руског Кнеза“.

Максимов коментарише ову изјаву: „Ради мирне савјести и очувања разума све наведено не треба доводити у везу са истином“; да се треба надати да ради интереса самих Црногораца „горе наведени украси“ завјере неће фигурисати као „официјелни црногорски свијет, склон да се радује сваком случају који исплива“, могуће и зада „неки ударчић чаробној и љупкој Русији“.²⁸

Књаз Никола је приликом отварања нове Скупштине, 8. новембра 1907. године, у престоној бесједи напоменуо како Устав није дао да се „Народна снага цијепа и бесплодно троши у партијској борби“ и да су „елементи“ који су чинили већину „прошле“ Народне скупштине „одмах“ у почетку „завели на странпутицу...“

Књаз је за откривање бомби у кратким цртама рекао да је тих дана откривено „припремање за ужасни покушај, да се Црна Гора обезглави, преда власти анархије и униште заједничке тековине Мога народа и Мога Дома“, те да покушај није успио и да је отаџбина спасена од „кобних пошљедица“ и да је народ у „тешким тренуцима“ као увијек и у „овој прилици“ показао ону своју вјековну љубав“ и оданост.

Књаз Никола овом приликом није заборавио да се сјети и „моћне и братске нам Империије Русије“.²⁹ И Максимов извјештава о престоној бесједи, у којој је књаз „дирљивим ријечима указао на благонаклоност Црне Горе према моћној и братској Русији“.³⁰

Новоизабрана послушна Скупштина одговорила је књазу Николи на бесједу тзв. „адресом“, у којој се између осталог наводи да њима „данашњим народнијем посланицима, као и цијелом Твом народу тешко је на душу падао рад, који је носио обиљежје већине прошле Народне Скупштине, гдје су најпретежнију ријеч водили они елементи, који су

²⁸ *Приновљени рукописи*, Цетиње, 12.11.1907, бр. 54, Максимов Министру иностраних послова.

²⁹ „Глас Црногорца“, 50, 17.11.1907.

³⁰ *Приновљени рукописи*, Цетиње, 15/28.11.1907, тајни телеграм Максимова.

и по спреми и моралној вриједности морали бити у позадини. То нам је тијем теже падало, кад се тачно знаду мотиви свијех перипетија...“

О откривању бомби се каже: „Нема тога Црногорца нити правога Србина, ма гдје он био, кога није до срца потресла вијест о пакленом предузећу којим се ишло да се Црна Гора обезглави...“ Скупштина у „адреси“ прије суђења и пресуде тврди да се „цио народ гнуша изрода и издајника, који послужише као слијепо оруђе овоме злочиначком замишљају, те их проклиње и анатемише као издајнике. А ми народни посланици, као вјеран тумач народнијех жеља тражимо најодсудније да се издајници казне онако како заслужују и како неумитна правда захтијева...“ Још се у „адреси“ констатује да то није само дјело оних који су требали да употребе бомбе „него и онијех којима напредак, угледно име и престиж Црне Горе сметају“.³¹

Јужнословенско јавно мњење мање-више је и даље сумњало да је бомбашка афера монтирана, што коментарише „Глас Црногорца“: „Извјесним листовима српским и хрватским није било доста што су цијело по године клеветали Књажевску Владу чим год су се домислили...“, као да је „она преко Рајковића набавила бомбе, како ће их подметнути вођама опозиције, да их тако смакне!...“³²

Да је „намјеравани атентат удешен с Цетиња“ тврдила је сарајевска „Српска ријеч“, и да је у ту сврху предсједник Владе Лазар Томановић десет дана прије откривања бомби боравио у Котору, „разговарао с Рајковићем у кући црногорског агента г. Вељка Радмановића, те да за то има и живих свједока!“³³

Занимљиво, у једном чланку „Глас Црногорца“ пише да су бомбе унесене у земљу још у прољеће 1907. године, али да су тек откривене у октобру. Ова констатација је дата у контексту демантија писаца појединих листова о монтираном атентату, као и то да један од ријетких листова, који је реалан, новосадски „Браник“, завјеру види као злочин „против Српства“, као и сплитско „Н. Јединство“, којему се упућују оштре критике и пријетње.

Влада се потрудила да се о бомбама све испита и да стручно мишљење, које је упутила Окружном суду у Котору са узорком, а гдје је констатовано да је снага бомби таква да у кругу од пет метара може „убити сваког човјека“, те да је до тада испитано више врста таквог оружја, али да им овакве нијесу до „сада познате биле“ и да не могу „доследно ни казати одакле потичу“.³⁴

Поред аустријских официра, у комисији је био и артиљеријски капетан Петар Мартиновић. Пробе разорне моћи бомби касније су поновљене и на Цетињу, и по „читавај Црној Гори причало се као о неком великом чудовишту!“³⁵

³¹ „Глас Црногорца“, 53, 28.11.1907.

³² „Глас Црногорца“, 50, 17.11.1907.

³³ „Глас Црногорца“, 54, 1.12.1907.

³⁴ „Глас Црногорца“, 57, 15.12.1907.

³⁵ Стево Л. Лопичић, *Цетињска бомбашка афера у вези са загребачким процесом*, Београд, 1927, 16.

Новица Ракочевић каже да су бомбе добродошле Томановићевој влади и књазу Николи да се дефинитивно обрачунају са опозицијом у земљи и да оптуже поједина удружења и организације у Србији, па и званичну Србију, за помагање опозиције у Црној Гори и мијешање у унутрашње ствари, и зато су се одлучили за велики судски процес. Први законски акт изабране Народне скупштине 1907. било је усвајање закона по којем ће се судити оптуженима за завјеру.³⁶

Црногорска влада је 9. новембра 1907. године затражила од србијанске владе да се ухапсе осумњичени Црногорци у Београду, који су, према истрази, умјешани у аферу, и њихову екстрадицију.

У Београду су ухапшени: Тодор Божовић, Јован Ђоновић, Симо Шобајић, Милија Павићевић, Лазар Бошковић, Љубо Павић. Захтјев је упућен и за Марка Даковића, али се он био склонио на турску територију. Тодор Божовић и Јован Ђоновић провели су у затвору „Главњача“ седамдесет пет дана и пуштени на слободу.³⁷

О екстрадицији и кривици Божовића и Ђоновића расправљало се у Скупштини Србије, гдје је Пашић одговарајући на једну интерпелацију самосталног посланика Јоксимовића, одговорио да докази са Цетиња „нису довољни“ и да србијанска влада тражи јачу аргументацију, а да нема правног основа да се удовољи црногорској влади о екстрадицији пошто не постоји између Црне Горе и Србије такав уговор.³⁸

Закон и Суд за суђење у Бомбашкој афери и ислѣдне радње

Црногорска скупштина је „претресала“ законски акт по којем ће се образовати суд оптуженима. Између више верзија посебног закона (*Lex specialis*), које су се разматрале у Скупштини, а које се налазе и код тадашњег министра просвјете у црквених послова Јована Пламенца,³⁹ Скупштина је усвојила „Закон о устројству суда за суђење анархистичких злочина“, 27. новембра 1907.⁴⁰

У Скупштини је вођена жива дебата „о бомбама“, а практично сви дискусанти су а priori осуђивали осумњичене и тражили драстичне казне. Посланик Саво Кривокапић поставио је питање шта је учињено „са оним зликовцима, изродима и издајницима“ који су покушали да униште највише светиње Црне Горе.

Поједини посланици су углавном тежиште узрока стављали на прољеће 1907, на вријеме распуштања прве скупштине. Јован Пламенац, министар просвјете и црквених послова и један од најближих књажевих сарадника, рекао је: „Ако не у овој мјери, то ипак осјећали смо поодавно,

³⁶ Новица Ракочевић, „Црногорски студенти на универзитету у Београду“, из књиге: *Универзитет у Београду 1838–1988*, Београд, 1988, 809.

³⁷ Исто.

³⁸ „Глас Црногорца“, 55, 5.12.1907.

³⁹ АИИП, Збирка Јован Пламенац, бр. 11, „Пројекат закона за суђење анархистичких злочина“.

⁴⁰ „Глас Црногорца“, 54, 1.12.1907; видјети Закон: Црногорски законици, 1796–1916, I–V, приредили Бранко Павићевић и Радослав Распоповић, Подгорица, 1998. књ. IV, 550–551.

да се доиста нешто иза брда ваља“, да је Влада примијетила да се нешто спрема „противу постојећег реда у земљи“ и да је покушавала да похвата конце „тога кобног плана“, који су, по Пламенцу, раширени у три државе – Црној Гори, Србији и Аустроугарској. Предлог образовања посебног суда, оправдавао је тиме да је то пракса у Бугарској, Француској и др.

Истакнути парламентарца Саво Вулетих, на скоро свако помињање да су бомбе донесене из Србије, каже да је то „заиста жалосно“, али да не треба окривити онога који није кривац: „Народ српски у Србији и цјелокупна Србија“, препоручује опрезност приликом суђења. Вулетиха је подржао митрополит Митрофан Бан и опоменуо да се у цијелој ствари треба поступати разумно и обазриво.⁴¹

У састав овог суда ушли су: Лазар Мијушковић, предсједник Државног савјета, Марко Ђукановић, члан Државног савјета, Медо Лукачевић, члан Државног савјета, Лабуд Гојних, члан Великог суда, Мило Дожић, члан Великог суда, Ристо Поповић, члан Великог суда, Павле Вујисић, предсједник Обласног суда у Колашину, Шћепо Мартиновић, члан Обласног суда у Никшићу, Андрија Рађеновић, вршилац дужности предсједника Обласног суда у Бару, Јанко Дрљевић, члан Обласног суда у Подгорици и Јокан Ивановић, члан Обласног суда на Цетињу.

За предсједника суда изабран је судија Лабуд Гојних, а за истражнике (који су истовремено били и државни тужиоци), Павле Вујисић и Јанко Дрљевић.

Посебним указом књаза Николе за секретара Суда постављен је Сава Драговић, члан Обласног суда у Колашину.⁴²

О образовању специјалног суда и дилеми да ли да суде оптуженим резервни судови водила се расправа и у Влади. Лопичић као исељеник и вршилац дужности начелника Министарства унутрашњих дјела, присуствовао је расправи и каже да је био присутан и бугарски дипломата Колушев, који је предлагао такав „Нарочити суд“ и да они у Бугарској имају такав закон и искуство. Иако је Томановић више био за редовни суд, на крају се сложио и замолио Колушева да се прибави тај бугарски закон.⁴³

Лазар Мијушковић је затражио од „Нарочитог суда“ да га ослободи, тј. да не буде његов члан под изговором професионализма, тј. судио би својим политичким противницима, што му је удовољено.

У својој молби Мијушковић између осталог каже: „... Лица којима ће Нарочити Суд судити, и њихови пријатељи, једномишљеници и помагачи у земљи и на страни, више од године дана означавају ме путем писама и јавне ријечи као једнога од највећих својих противника... редовно помињу и мене као некаквога творца или главнога помагача политичкога стања...“ Затим каже да прокламација која је објављена „прољетос“, а која је штампана у Београду „позива на револуцију“, а коју је потписа-

⁴¹ Видјети: Новица Ракочевић, *Бомбашка афера и Црногорска народна скупштина*, „Историјски записи“, 1, 1977, 168–170.

⁴² „Глас Црногорца“, 55, 5.12.1907.

⁴³ С. Лопичић, н.д, 27.

ла „Српска црногорска универзитетска омладина из Биограда“, њега означава као једног од највећих криваца за стање у Црној Гори, да међу тим потписницима има и оних којима ће „Нарочити суд“ судити, и „сада последице свега тога, требало би управо и ја да судим својим тужитељима, својим непријатељима, који су прокламацијом из Биограда тражили да будем убијен, а доношењем бомба у Црну Гору мислили своју намјеру и написмено дату ријеч можда и да остваре! Није ли то довољан разлог и за здрав разум, кад не би ни било писаног закона, да мене на оваки начин ваља изузети од суђења?... Јавно мишљење убијеђено је и има доказа да су оптужени у непријатељству са мном, тако да би се с основом могло сумњати у моју непристрасност при суђењу... А ту сумњу унапријед треба отклонити...“⁴⁴

И судија Павле Вујисић је тражио да га ослободе именовања за судију, не наводећи конкретно разлог јер, како каже: „Сувише би било те прилике овђе наводити, али свакојак потписатоме није сувишно категорички изјавити да му оне никако не дозвољавају да се тога посла прими...“ Међутим, Мијушковићу је пошло за руком да се ове дужности ослободи, а Вујисићу није и нема података због којих разлога му се није удовољило молби, већ је био, уз Јанка Дрљевића, истражни судија тога суда.⁴⁵

У црногорским владајућим круговима постојала је дилема око формирања специјалног суда поред редовних судова. Предсједник Владе Лазар Томановић истакао је то на Скупштини. Он је изјавио да је Влада поступила по закону и ствар предала Обласној управи на Цетињу, која ће обавити иследне радње. Међутим, истакао је да постоји проблем који се поставља пред Народну скупштину: који суд треба да суди окривљеним. По Уставу и Закону о кривичном поступку требало је да суди Обласни суд на Цетињу, али пошто је ствар „изванредне природе“, Влада се одлучила да ствар узме у поступак посебни суд и да „ствар“ треба одмах предати таквом суду.

Посланик Саво Вулетић је био „тврдог увјерења“ да би било најбоље да осумњиченима суди резервни суд, тим прије што Влада није прогласила ванредно стање у земљи и образовала пријеки суд. Међутим, и он се на крају сагласио са већином да се образује „нарочити“ суд, али да треба бити обазрив какав треба да буде састав суда, због реаговања европског јавног мњења, нарочито србијанског и хрватског, које са „затегнутошћу“ прати ово питање, и са „антипатијом према нашој држави, особито према нашој влади“, те предлаже да његов састав буде такав да му се „ни с које“ стране не може замјерити, и да у тај суд уђу само професионалне судије, тако да се поступи по овом питању на цивилизован начин. Овом предлогу Вулетића енергично се успротивио извјестилац скупштинског одбора поп Капичић. Њега није интересовало шта ће рећи јавно мњење, него само да се „народна правда задовољи, јер народ живи за милост и по

⁴⁴ *Бомбашка афера*, Ф. 4, В-1907-4, 8.12.1907, Мијушковић Суду за суђење анархистичких злочина.

⁴⁵ *Васојевићка афера*, Ф. 2. П. Вујисић Нарочитом суду, Цетиње, 7.12.1907, бр. 3

милости свога господара“. Он је позвао Скупштину да подржи мишљење Одбора „и да испуни жељу народа црногорског“.

Посланик Јанко Спасојевић био је против образовања посебног суда, залажући се да се суђење одржи у Обласном суду на Цетињу. Један од присутних посланика на крају дебате гласао је против, а прихваћен је предлог, између више сличних предлога, посланика Вука Кривокапића, индустријалца из Никшића, који је „вјероватно“ каже Н. Ракочевевић, поднио овај предлог, сљедеће садржине: „Овај нарочити суд састављаће предсједник и чланови Великог суда, предсједник и чланови Државног савјета, предсједници обласних судова или њихови замјеници“.⁴⁶

Одмах након хапшења Рајковића, истрага је повјерена Стеву Лопичићу, загребачком правнику и секретару Министарства унутрашњих дјела. Он је био и главни истражник над свим оптуженим. Касније су му се у истражним радњама прикључили Саво Радуловић и Саво Вулетих, члан „Главне контроле“. Лопичић ће касније публиковати своје утиске и чињенице у вези са бомбашком афером, као један од крунских свједока.⁴⁷

Прије него што је обављао дужност истражника на Цетињу, С. Лопичић је био „премјештен“ по „службеној дужности“ у Никшић, а на Цетиње се вратио пред „бомбашку аферу“.

Један од првих његових задатака по повратку из Никшића било је истражње Марка Даковића у вези с писмом Тодора Божовића, које је ухваћено од полицијских власти на Грахову, а које је носио гимназијалац Владимир Дамјановић.⁴⁸

Ово писмо је касније послужило као једно од главних доказа у „бомбашкој афери“. Наиме, у писму Божовић каже Даковићу, између осталог, да је оно одговор на Даковићево „опширно“ писмо које је универзитетску омладину у Београду „дубоко коснуло“, како због „судбине“ Даковића као њиховог друга, тако и због „доживљаја свих оних елемената који показују бар вољу за спасавање наше мученичке отаџбине и због јадног нашег народа, којему је ропач већ у грлу...“

Иако конкретно не наводи да су забринути због репресије режима у Црној Гори над опозиционим и слободоумним људима, из садржаја се види да му је Даковић о томе писао и тражио од њега помоћ, а Божовић му каже: „Све што смо урадили, ја ти не могу овдје писати, јер се такве ствари не пишу...“, него „решили смо да дођемо тамо, па да покушамо заједнички сви они који смо за заједнички рад, па шта нам Бог да и срећа јуначка. Ти знаш добро нас, познато ти је како ми сви радимо систематски, те се може нешто очекивати тек у наглom преврату нашег мишљења и нашег решења. Никакве се одлуке друге нису смеле доносити, да се не бисмо распрскали и прешли у стари занат – у нерад, него да је потребно да смо тамо сви, па према земалској ситуацији да одредимо своје држање“.

⁴⁶ Н. Ракочевевић, *Бомбашка афера и Црногорска народна скупштина*, н. прилог, 170–174.

⁴⁷ Стево Лопичић, *Цетињска бомбашка афера у вези са загребачким процесом*, Београд, 1927.

⁴⁸ Ф. *Бомбашка афера*, Ф. 4, Писмо Т. Божовића Даковићу, бр. 1928, од 27. марта 1907.

Нарочито је на суду кориштен један фрагмент и констатација из Божовићевог писма: „... Тако, драги Марко, ми смо болни с материјалним средствима. За то смо се решили да се кренемо пешке, како би смо о свом бедном трошку омогућили долазак свакоме и одузели сваки изговор. Ми ћемо се кренути отприлике преко Дрине тако да продремо у „атаре“ Лазара Сочице. Разуме се да ће неки одустати од тога, услед здравствених прилика и отићи морем, али и то се мора примити, јер се друкче не може ништа. Ти ћеш бити толико схватио из овога шта све то значи. Нема сумње да ћеш предузети одмах потребне кораке; ако нађеш за потребно, а што ја неодложно налазим саопштићеш на начин који најбољи нађеш (дискретно или јавно о чему треба водити рачуна), да зна за то Л. Сочица с једне стране, с друге Мих. Ив., М. Раичевић, Марушић, Лазар и сви они што је потребно да знају; да предузмете све спреме и све мере које су потребне за заједнички рад, да се буде готово и да се зна шта се хоће и шта је прво потребно...“⁴⁹

Исљедник Лопићић каже да се Марко Даковић бранио ријечима: „Пусти будалу Тодора!“ и да је својим исказима одбио од себе сумњу мада је и даље остао у притвору, „али се од истог ослободио и умакао преко границе у Аустрију, на начин њему најбоље познати...“⁵⁰

Друго писмо које је кориштено на процесу као доказ о завјери је оно које је послао Никола Вукотић, капетан у србијанској војсци, а које је писао брату Јовану, капетану црногорске војске. Иначе, Вукотићи су били братанићи кнегиње Милене.

У писму се констатује, да због раније свађе Јована Вукотића и принца Мирка, као и Марка Вукотића са књазом Николом, као родбина (Вукотићи) нијесу позвани на славу Петровића (Ђурђевдан) у двор. „То је оно што одавно желим и тако треба да буде и убудуће. Да тамо нико не иде ни с њима има рачуна. Образ треба чувати“. Даље каже да му је јавио један човјек „да су кобајаги ти тамо претили да ме убију. Не марим за њихове претње више него да ми прети Станко Бабин и говорио сам и говорићу и све док сам жив и свуд где стигнем међу официрима, грађанима, где год било оно што мислим да је истина, јер ја само за то живим! Зар да лепо говорим о њима? Па требало би ти или Марко да дођете да ме убијете кад би хвалио оно што је за презирање. А ја њих чекам нека покушају да ме убију. Опасније је њима него мени. Нећу да ти кажем ко ми је ово писао, а знаш добро тога човека...“

... Шаљем ти овај чланак који је као што ћеш видети лепо написан. Изашла је прокламација једна на Црногорски народ, не знам где је штампана. Ја сам много помага да се штампа...“

На крају, још једном потврђује: „Останимо људи, мој Јошо, зар да смо цабе ниткови, удворице, доћи ће и наше време...“⁵¹

Прокламацију коју помиње Вукотић објавила је црногорска емиграција под називом „Српска омладина из Црне Горе“, у мају 1907, мало раније него писма Ђоновиха и Вукотића. У Београд је тада дошао приличан

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ С. Лопићић, н.д. 7.

⁵¹ *Бомбашка афера*, Ф. 4. Писмо Николе Вукотића брату Јовану, 24. мај 1907. из Београда.

број политичких емиграната, због терора власти и њених присталица над неистомишљеницима. Тада су дошли у Београд, између осталих, Симо Шобајић, трговац и бивши посланик, Љубомир Павић, угледни трговац из Шавника и др. Напади су наступили последице књажевог доласка из Беча и његове агитације у народу. Ђоновић каже да се „тих дана Црногорцима чак с престола претило ћесаровим војницима!“ Вођство Народне странке помишљало је да се разиђе по племенима и тражи спас од братственика тако се враћајући у старо доба. Политичка борба пријетила је да се претвори у политичке нередне. У Дробњацима влада позива народ под оружје, али он отказује послушност. Због тога је ухапшено 170 људи.

У прокламацији се управљачи у Црној Гори називају „домаћим Турцима“, а „ови домаћи и крштени Турци“, како се тамо каже, тридесет година су угњетавали народ и пљачкали земљу. „И да би обезбедили своје господство, насрнули су да нам отму што нам немогаше отети ни Млечићи ни Турци; да нам отму златну слободу, без које нам нема живота. Наши нови домаћи Турци, то су огорчени непријатељи и књазу и Црној Гори и српству. Њима је мало што су са ове крваве плоче оћерали у бијели свијет најбоље наше јунаке, понос и дику наше напаћене отаџбине. Наше славне војводе, које очуваше независност наше земље од спољних душмана,⁵² њима је мало што су нам пуних тридесет година судили преко чибука, угњетавали нас и карали... Све је то њима мало: они хоће тај посао да продуже, а да би га могли продужити, прегнули су да нам одузму слободну ријеч да на уста нашега јуначког народа ударе катанац!...“

На крају се прокламацијом позива народ да ступи „под барјак Народне странке“ и да под њим поведе борбу „не братство противу братства, не племе противу племена, већ цио опљачкани и угњетени народ против пљачкаша и угњетача – против наших домаћих Турака“.

Црногорска влада је ову прокламацију окарактерисала као позив на побуну и револуцију, а пошто је публикована у Београду, оптужила је као подстрекача србијанску владу и династију. Све то објављују Ђурчићеве „Београдске Новине“, које су отворено симпатисале књаза Николу. „Специјални дописник“ тог листа био је лични књажев секретар Милош Живковић, чији су чланци оптуживали званичну власт у Србији.⁵³

Револтирани насиљем у земљи, и црногорски студенти из Русије једном прокламацијом осуђују такво стање: „Црногорска омладина, дубоко огорчена догађајима последњих дана у својој отаџбини изражава своје негодовање и најенергичније протестује против рада владе, чији први кораци обиљежавају рушење културних установа – штампарија, листова – и доводе до нереди и крвопролића...“⁵⁴

⁵² Раније су из Црне Горе емигрирале војводе: Марко Миљанов, Пеко Павловић, Јоле Пилетић, Боко Пејовић, Машо Врбица итд. (примј. Ј. Ђоновић).

⁵³ Видјети: Ј. Ђоновић, н.д. 107–108.

⁵⁴ Исто, 118.

Према Јовану Ђоновићу, једном од главних оптужених, омладина није пошла у Црну Гору зато што је крајем јуна 1907. обавијештена да ће Народна странка вјероватно апстинирати од избора, а књаз Никола је, последице повратка из Беча, заузео тако непомирљив став према опозицији да је било јасно да, ако опозиција изиђе на изборе, може врло лако доћи до крвопролића, што омладина никако није жељела.

Влади непрестано од агената стижу анонимна писма о припреми револуције, а покушава и да поцијепи Народну странку. Нуди Андрији Радовићу портфељ спољних послова. Томановић му том приликом саопштава да се у Србији нешто спрема против књаза и моли га да „не диже револуцију“. Радовић одбија понуду и савјетује да, ако имају такве извјештаје, обавијесте Пашића и умоле га да то спријечи. „Ни Томановић ни влада не покушавају ништа у Београду, и остаје импресија да прибегавају триковима како би разбили јединство странке и омладине“.

Ситуација се током љета у знатној мјери погоршава. Књаз и Влада не могу да забораве проглас омладине. „Вођство Народне странке у земљи плаше, а споља оптужују Србију“. Прво су испословали, друго нијесу могли. Једанаест првака странке ограђује се од прогласа и штампа га у свом листу „Народна мисао“. „Можда су тим мислили да ће за ту цијену откупити колико-толико слободу страначке акције, а и своју личну! Међутим „преварили су се“.

Ђоновић додаје да је проглас написан „врло оштро“, али да „нормална памет не може га окарактерисати као позив на буну. Народ се позива у борбу и под барјак странке. Како су били на прагу избори природно је да би вођство одвело народ на гласање, никако у побуну или револуцију. У осталом, у једном полуписменом народу не пишу се позиви на побуну и револуцију. Ти се послови свршавају усмено“.

Због ванредних политичких прилика вођство се „могло и огласити од прогласа али много одмереније и паметније“. Али „поред свега тога, ова њихова изјава остаје као сведоџба политичке неукости и мале грађанске куражи. Вештији противници надмудрили су их и прилично ударили на њихов морални престиж. Они који су били за непомирљиву борбу, отада су тражили друге, одлучније људе. Јединство опозиције, под ознаком Народне странке, напрсло је, да се више никад не обнови“.⁵⁵

Дискусија о прокламацији омладине се и даље наставља, за њу се интересује и страна штампа. На Цетиње долази аустријски новинар Исидор Штајнхарт, као дописник бечког „Цајта“. Дају му интервјуе сви, почевши од књаза па до опозиционара. Књаз Никола му, између осталог, каже да је „у неким српским уредништвима кујна, свих интрига и гласова, који су пренесени о тобожњој револуцији...“ Ђоновић каже да је новинар Штајнхарт, иначе, био једно вријеме дописник из Београда, али су га као сумњивог и склоног интригама протјерали, да је са аустријским агентом Настићем уредио брошуру „Финале“ и нашао издавача у Пешти, и да су се свуда гдје је требало сплеткарити против Срба налазили прс-

⁵⁵ Исто, 106–111.

ти овог препреденог „бечког агента“. Настић ће бити један од наводно „крунских“ свједока на суду оптуженима у овој афери, о чему ће бити ријечи касније.

Поред режимских људи, изјаве Штајнхарту, који у чланцима оптужује србијанске листове и индиректно владу што им све то допушта, дају и опозициони прваци Андрија Радовић, Митар Ђуровић и Марко Радловић. Они су говорили о политичким приликама у земљи, похваливши књаза да до тада није учинио ниједан неуставни корак, а оптуживши Владу да чини многе ствари које су противуставне, злоупотребљава у агитацији књажево име, те да са написима штампе у Србији и другим јужнословенским областима немају никакве везе. Штавише, Радовић Штајнхарту изјављује: „Са том агитацијом и новинарском кампањом ми немамо никаквих веза. Изјављујемо, да нисмо с њима солидарни, шта више ми их осуђујемо већ и зато, што шкоде нама, опозицији, јер нас с њима доводе у везу“.

Од тада, па све до анексије Босне и Херцеговине, оптужбе о великосрпској пропаганди понављају се у новинама Аустроугарске, што је побудило пажњу и листа Кошутове странке „Будапест“, која у једном броју из априла 1908. каже, а преноси Ђоновић: „Нама се чини, да се иза сензације о великосрпској пропаганди крије стара аустријска политика, како би одвратила пажњу од извесне ствари. Сви су гласови о великосрпској пропаганди лажни. Лажи о њој шире Аустријанци и хрватски фантаси, који терају великосрпску идеју да не би сметала великохрватској пропаганди“.⁵⁶

„Београдске Новине“ Стевана Ђурчића све чешће објављују дописе са Цетиња. „Слободоумни србијански закон о штампи допуштао је“ да овај лист прави инсинуације и оптужбе, као да краљ Петар „помаже акцију против свога таста на Цетињу. Не би се могло рећи, да је овај прирођени Србијанац само по парадоксу људском оптуживао службени Београд што не спречи кампању противу књаза и његове владе, а сам је доносио цетињске нападе и инсинуације врло тешке природе противу српског краља и српске владе!“ – констатује Јован Ђоновић.⁵⁷

У времену такве пропаганде, терора и насиља, стање је било исувише озбиљно, а у „Црној Гори се увелико говорило о могућности унутрашњих нереда“. Утисак је био да књаз и Влада можда намјерно хоће да на тај начин рашчисте са противницима. Крајем септембра враћају се у Београд и студенти са ферија, међу њима и Јован и Никола Ђоновић и обавјештавају емигранте о таквим приликама.⁵⁸

Да би се расвијетлила бомбашка афера, незаобилазан је исказ једног од главних оптужених, човјека који је знао како су бомбе набављене и у коју сврху. Ђоновић каже да је почетком октобра 1907. у Београд дошао истакнути омладинац са Цетиња Петар Новаковић, који је донио писмо и поруку Марка Даковића упућену емиграцији и омладини у Београду. У

⁵⁶ Исто, 116–117.

⁵⁷ Исто, 117–118.

⁵⁸ Исто, 119.

писму су детаљно описана насиља у Црној Гори, а „најдубљу импресију“ на омладину учинило је саопштење о припремама да се за вријеме избора изазову нереди и „побије опозиционо вођство“.

Под утиском Даковићевог писма, црногорска омладина пише протест у дневној штампи 11. октобра, у коме каже да су „устав и земаљски закони уствари уништени. Два најосновнија права грађана: лична и имовна сигурност више не постоје. ... лична безбедност није загарантована никоме. ... Руше се културне установе... Штампарија у Никшићу, у којој је штампан орган Народне странке, „Народна мисао“, једини опозициони политички лист, руши се два пута, и то по други пут пред очима владаочевим“.

Ђоновихима и Божовићу – Новаковић је пренио како Даковић мисли да ће Влада на дан избора изазвати „покољ слободоумних људи у целој земљи, без обзира на то, што је вођство Народне странке већ у септембру донело одлуку о изборној апстиненцији. Владине присталице инсценираће изгреде, а влада ће онда војском и оружаним присталицама отпочети покољ!“ Тако се, како је Новаковић пренио, тих дана пријетило „свим опозиционарима“.

Из тих разлога, Новаковић је био упућен у Београд, да истакнути студенти набаве бомбе, да их пренесу у земљу и предају појединим истомишљеницима како би се могли бранити, а да су се одлучили за бомбе, као оружје које је у то вријеме било непознато у Црној Гори. „Нама је изгледало сасвим природно“ што су се ријешили на одбрану људи, „којима се претило убиствима“, али да им се чинило да за тај посао „бомбе нису потребне“, нарочито у земљи гдје је сваки човјек био наоружан.

Али су се, пошто је донесена одлука о бомбама, договорили да се о томе постара и набави их Тодор Божовић, затим да се донесу до границе, гдје ће се састати са Даковићем и одлучити о даљем раду, каже Ђонових, а са тим је био упознат само уски круг људи, док је на састанку Клуба донијета само начелна одлука да помогну опозицији у земљи „чим је позову“. Одлучено је да се на састанак са Даковићем пошаљу Божовић и Ђонових, који ће их о даљем току ствари обавијестити. О употреби бомби и акцији у народу, „сасвим природно“ у Београду није донијета одлука, јер је она одложена до састанка са Даковићем. Иначе, начелна одлука Клуба о употреби бомби није донесена једногласно. Двојица чланова Иво Јовићевић и Владимир Паповић, били су против. Јовићевић је написао из Београда доставу режиму на француском језику, а касније се појавио као свједок на суду.⁵⁹

Ђонових даље каже да гранате није било у то вријеме тешко набавити, нарочито од комитских чета из области још неослобођених од Турака. Тодор Божовић је, преко стрица, познавао ове људе. Божовићу је бомбе дао Чедомиљ Поповић, пјешадијски капетан. „Овај млади човјек био је један од оних српских официра који су били у центру националне акције међу неослобођеном браћом и један од најинтелигентнијих млађих

⁵⁹ Исто, 121.

официра онога доба. Чедомиљ Поповић је рођени брат Душана Поповића, социјалистичког лидера и талентованог публицисте који је умро у току рата у Лондону. Поповићу је као пуковнику суђено у солунском процесу као члану удружења „Уједињење или смрт“. Даље, Ђонович каже да Божовићу није било стало до поријекла бомби, а још мање „ко је и да ли је ко био иза њега“ и да је Божовић знао, као многи људи тога доба, да је Поповић национални радник који је често ишао на уштрб каријере, а понекад и противу своје владе. „То су били национални револуционари и борци, који су најмање мислили на своје личне интересе“. Такође, Поповић није тражио да му Божовић каже шта ће му бомбе и да је знао да их неће, са националног гледишта, злоупотријебити. Поповић је бомбе предао Божовићу у Смедеревској Паланци, из које их је донио у Београд. Касније је Поповић казао Ђоновичу да му је бомбе „дао Танкосић, капетан и шеф Горског штаба у Македонији“, који је био „вјероватно“ обавијештен о циљу набавке преко Божовићевог стрица Лазара, некадашњег, такође „комитског радника“ на југу Србије.⁶⁰

Из Београда су бомбе, према упутству које је донио Новаковић, послате према граници Црне Горе. По Васу Ђулафићу, бившем народном посланику из Васојевића, послали су десет комада, а он је преко тадашње турске територије у Санџаку стигао на црногорску границу 12. октобра. Требало је да се јави бившем посланику Милосаву Раичевићу, који ће му саопштити даља упутства. Ако би у ком случају настали нереди, Ђулафић је требало да одмах пређе границу, а ако буде све у реду, да се састане са Раичевићем и врати се послуже обављеног посла.

Пренос бомби „на западну“ границу преузели су на себе Божовић, Ђуро Војводић и Стеван Рајковић. За Рајковића Ђонович каже да је био један од истакнутијих радника, типограф у државној штампарији и штампарији опозиционог листа у Никшићу. Препоручио га је црногорској универзитетској омладини Петар Новаковић. Рајковић је, по њему, одавао утисак врло бистрог и отресиога радника о коме нијесу знали ништа рђаво. Знали су да је организовао неколико штрајкова у државној штампарији, иако млад, са свега двадесетак година.

Прије њих Јован Ђонович је дан раније, 11. октобра, отпутовао на састанак са Даковићем, на којем би одлучили како да смјесте бомбе и омладинце који их носе. Рајковић је отпутовао 12, а Божовић и Војводић 13. октобра. Новац за пут обезбиједио им је официр Никола Вукотић. Успут и на граничним прелазима нијесу претресани и успјешно су допутовали до Дубровника, а затим у Котор до Даковића. Да не би побудили сумњу аустроугарских власти, смјестили су се на више мјеста: Војводић и Новаковић у Херцег Новом, Божовић и Ђонович у Рисну, а Даковић са осталима у Котору. На састанку у Рисну 15. октобра Божовић, Даковић, Војводић и Ђонович ријешили су: „1) ако избију нереди приликом избора, како се то очекивало, да одмах пређемо границу, дођемо у контакт са старијим друговима, извијестимо другове у Београду и у борби узме-

⁶⁰ Исто, 121–122.

мо учешће што боље можемо; 2) да се одмах пошаље курир на Цетиње, потражи контакт са вођством и оно извјести да смо стигли; 3) све дотле, док се не ступи у везу са вођством, да се бомбе држе на сигурном мјесту и не предузима никаква изолована акција.“

Ђоновић даље каже да на овом састанку, као ни на каснијим, није чак ни „говорено о атентатима на књаза и његову фамилију“, да су помишљали на борбу „само у случају грађанског рата“, те да је у таквој ситуацији „сасвим природно“ да се са њим „као главним кривцем, морало рашчистити“. Ђоновић још додаје да је на то утицала и чињеница што нијесу вјеровали у „патриотизам и честитост кнежевих синова“.

Даковић је у Рисну имао састанке безмало сваки дан, обавјештавао их о стању у земљи на основу извјештаја који су му стизали, те да је „народњачко вођство са Даковићем предвиђало нападе и крвопролића, да је говорио о одбрани, али да није постојао никакав раније изграђени и утврђени план за акцију“ и да их је то учврстило у увјерењу да не треба пренаглити у случају „поруке и извјештаја“ вођства Народне странке.

На састанку 21. октобра, Даковић, Божовић и Ђоновић констатовали су да су избори прошли у миру, да посљедњих дана нијесу добили никаквих вијести и порука, да се Стеван Рајковић вратио са Цетиња, гдје га је послао Даковић и да није завршио никакав посао, да су у међувремену код Даковића дошли гимназијалци Душан Ђоновић и Ђорђе Костић и саопштили му „да се на Цетињу зна да су донете бомбе, и тражили су да их они однесу на Цетиње“.

Из тих разлога одлучили су да се бомбе склоне на сигурно мјесто, да се Рајковић уклони из Котора, да се дође у најкраћем року у везу са вођством у земљи, а ако се не успије, да се повуку из Боке и сачекају повољније прилике за своје дјеловање.

Ђоновић даље каже да их је нарочито бринуло држање Стевана Рајковића, за којег се чуло да је склон пићу и били су убијеђени да је од њега потекла прича о донијетим бомбама. Међутим, „изгледа да је вест о бомбама однео на Цетиње радник Ивковић, кога је Даковић с порукама такође слао на Цетиње“. Типограф са Цетиња Јово Лазаревић саопштио им је 22. октобра да је Рајковић узео бомбе док је Даковић био у Рисну и однио их на Цетиње, и да је ова вијест дјеловала поражавајуће, јер су посумњали да је Рајковић у дослуху са властима однио бомбе и да су пред једном афером којој је било „тешко сагледати домашај“.⁶¹

У тој ситуацији, каже Ђоновић, пред њима су биле двије могућности: да одмах пређу границу и покушају подићи побуну, без „обзира на успех и друге пријатеље у земљи“, или да се склоне у иностранство и преко јавности бране себе и пријатеље. Ријешили су се за ову другу варијанту. „На успешну побуну, парцијално и неприпремљено отпочету није се

⁶¹ Исто, 122–125. Ђоновић још каже да је Даковић одредио био да пазе бомбе двојицу младића, Р. Поповић и М. Миличковић. Рекли су Даковићу да су 21. октобра дуго пили са Рајковићем, који се жалио на малодушност старијих у Народној странци и хвали се да ће он сам нешто учинити и да је Дакић био мишљења да је Рајковић узео бомбе са знањем ове двојице. Иначе, бомбе су биле смјештене у стану Рајковићевог рођака на периферији Котора.

ни у ком случају смело рачунати“. Поред тога, у Рисан су дошли брат Марка Даковића Никола и рођак Вујадин Кујачић, који су их обавијестили да је војска запосјела цијелу црногорску границу и да непримијећени не могу прећи у земљу, те да могу само да погину. Најзад, вјеровали су да књаз Никола неће смјети побити људе на основу Рајковићевог исказа, тим прије што нијесу били у рукама власти сви „који су им били на нишану“. Развој догађаја је показао да су се правилно „определили“, а у Рисну су остали свега толико, колико им је било потребно да виде поступак режима на Цетињу.

Рајковић је ухапшен 23. октобра, а сјутрадан су пуштене прве вијести о завјери, да би се касније проширила прича о скованој завјери у Београду и на Цетињу, с циљем да се изврши преврат и убију књаз Никола и његов син Мирко, а на престо доведе престолонаследник Данило. Вијест о хапшењу Рајковића објављена је двадесет четири часа касније „да се добије у времену и припреми одлучан ударац, а нарочито у погледу омладинаца у Боки“. Мислили су да ће, ако одмах објаве вијест, они успјети да се склоне прије захтјева о екстрадицији. Шаљу хитно 24. октобра Лазара Мијушковића у Котор да код локалних аустријских власти пожури и уреди издавање свих лица, за која је већ Бечу „телеграфски јављено. Случај је хтео да уистину не похватају главне оптужене“.

Одмах по саопштењу да је Рајковић ухапшен, Даковић је из Рисна дошао у Котор 23. октобра гдје га је сачекао студент Андрија Марковић, који је управо био стигао са Цетиња, саопштио му да је Рајковић предао бомбе властима, да аустријске власти већ врше претрес у стану гдје је био Даковић и да су ухапшени Поповић и Миличковић. Марковић је склонио Даковића привремено код једног Руса, емигранта у Доброти, а Марковић је даље продужио да обавијести у Рисну Божовића и Ђоновића, а у Херцег Новом Новаковића и Војводића. Даковића су пријатељи послије двије ноћи пребацили чамцем у Рисан, а одатле у Кривошије, да би убрзо затим са туђим пасошем прешао у Србију. Аустроугарска полиција успјела је да ухапси Божовића и Ђоновића, међутим, Божовић се извукао са туђим пасошем, а Ђоновић је лишен слободе и са Даковићевим зетом, Милом Филотићем, угледним Србином из Рисна, везан и одведен у Котор. У затвору је Ђоновић задржан два дана и пуштен зато што су код њега нашли пасош његовог брата. Послије двадесет четири часа власти су из Беча добиле наредбу да ухапсе и лице са тим исправама, али је он у то вријеме већ био пред Шапцем, са руским пасошем Андреје Марковића, који му га је дао у Зеленици. „Али је већ било доцкан. Бегство тројице коловођа дало је други обрт целој афери, и углавном спасло главе најистакнутијим личностима из процеса“.

По повратку у Београд Божовић и Ђоновић су одмах ухапшени, а црногорска влада за њих је већ била затражила екстрадицију. Даковић се склонио код пријатеља у Подрињу. Војводић је из Херцег Новог отпутовао у Црну Гору, гдје је ухапшен. Новаковић, Поповић, Вујачић и Миличковић затворени су у Котору. У которском затвору су чекали завршетак процеса на Цетињу, затим им је суђено у которском суду. Бранили су их

угледни Срби и адвокати др Рудолф Сарделић и др Божо Вукотић. Суд их је ослободио и пуштени су на слободу. Ђонович каже, каква би била одлука да су сви похватани друго је питање, јер „према ондашњем интимитету аустријских и црногорских власти пре би се рекло да би били издали, него ослобођени“.

Ову констатацију поткрепљује тиме што су аустријске власти дозвољавале црногорским наоружаним групама да прелазе у Боку и врше претресе по селима, тражећи Даковића и Ђоновича. Мислили су да су се склонили у Кривошијама и Паштровићима.

Терорисање црногорских агената у Боки временом је толико дологрдило бокешким Србима да је њихов лист „Бока“ писао: „По граду се вели, скитају неке сумњиве личности, које нијесу ни зашта друго, већ да шпијунирају и којекаквим лажима муфте живе. Град Котор просто изгледа са њима заражен. Свуда се вуку не би ли што чули, и онда придајући од овога, којешта преко границе дојавили. Таман онако, како Драшко трага за Млетке...“

У Србији се питање екстрадиције протезало седамдесет и пет дана. Чекало се на „обећани“ оптужни материјал, о коме је србијанска влада затражила мишљење Правног факултета и Касационог суда, „који су установили да су оптужени као политички кривци и да као такви не могу бити издани“, али да им може бити суђено у Београду ако се поднесу поуздани докази о њиховој кривици. Ову констатацију је прихватила Пашићева влада, а то је дало повода црногорској влади да врши пресију и оптужује Пашића преко „плаћене штампе“ и у Скупштини, да се „неиздавање оптужених цетињском суду мора схватити као саучесништво“, надајући се да ће је на тај начин присилити да попусти.

Ђонович каже да је у једном моменту напад ушао у критичну фазу и да се Пашић „колебао“, али да им се суди у Београду. Акта приспјела са Цетиња влада је предала истражном судији београдског Окружног суда. Судија је донио рјешење да нема мјеста отпочињању кривичне истраге из ових разлога: „Дело из параграфа 87. Кривичног закона Књажевине Црне Горе (тј. дело преузећа да владајући књаз и престолонаследник буде убијен, итд.), по законима Краљевине Србије казни се, ако би оно било извршено или покушано; а како се набавка бомби по казненом закону не може сматрати ни као покушај, то се окривљени Тодор Божовић и другови не могу судити за саму радњу око набавке бомби, баш кад би она и потпуно доказана била“. Овим рјешењем ослобођени су: Божовић, Даковић, Ђонович, Лазар Божовић, Симо Шобајић, Љубомир Павић и Милија Павићевић.

Ђонович закључује да је карактеристично било то што је Томановићева влада била повјерила послове екстрадиције, припрему и одабирање материјала који се слао у Београд и Аустроугарску, ондашњем симпатизеру Народне странке Јанку Спасојевићу. Затим, да је Пашићевој влади било много стало да сазна ко је оптуженима дао бомбе, а да из опсежног материјала и полемике оног доба у вези с афером и суђењем на Цетињу, произлазе три „важне“ чињенице: „1) Оптужба и крунски сведо-

ци тврде да су похапшени, у дослуху са омладином и емиграцијом у Београду, спремали преврат и убиство књажево и принца Мирка, а за рачун српских управних кругова и великосрпске пропаганде. 2) Похапшени и оптужени прваци изјављују, да они ништа нису предузимали против живота кнежева, као ни за преврат; да у том циљу, уопште, нису имали никаквих веза са омладином, нити су знали шта омладина ради. 3) Најмлађи оптужени, омладинци и емигранти у Београду, изјављују да су бомбе биле набављене у циљу одбране, и да Србија са целом овом акцијом није имала везе.⁶²

Тврдњу Јована Ђоновића о мотивима и начину набавке бомби истакао сам због тога, што је он један од главних саучесника у томе, један од главних оптужених, односно на смрт осуђених. Његово свједочење има већу тежину, и поред тога што му се могу приписати пристрасност и субјективност, што је писано и објављено 1940, кад су још многи актери и режима и оптужених били у животу и могли да његово свједочење демантују, као и истражник Стево Лопичић, који је о афери писао 1927.

Ђоновић се у великој мјери ослањао на Лопичићеву брошуру, гдје се каже да су већина актера, а међу њима и сердар Вукотић, тада били живи и, колико му је познато, „ни један од њих није ни покушао да демантује“.⁶³

О откривању афере, тј. чину предаје бомби од стране Рајковића министру унутрашњих дјела, истражник Лопичић пише, да је о бомбама дознао од самог министра Лакића Војводића, који га је ујутро 22. октобра посјетио на послу и остао с њим нешто дуже него обично. Кад су били насамо, рекао је Лопичићу: „Чини ми се Стево, имаћеш овога пута доста посла...“. Детаљно му је објаснио како је Рајковић тога дана изјутра „рано“ закуцао на његова кућна врата и казао му да има нешто врло важно да саопшти, тј. да је „добрио бомбе“.

Из приче министра Лакића Војводића може се закључити да он све то у почетку није схватао озбиљно, упутивши га прво у Обласну управу да бомбе преда. Међутим, Рајковић је почео да прича да их је донио из Котора, гдје су доспјеле из Београда, са сврхом да убију Господара, те да је с њима у друштву много „клубаша“ из Црне Горе.

Војводић му је даље рекао да се „Савјет (влада) у чуду нашао“, да су стигли у владу Лазар Мијушковић и Јово Поповић и да чекају инструкције престолонаследника и књаза Николе. На Лопичићево питање гдје је Рајковић, Војводић му је одговорио: „Шета слободно у пјачу, док се види до сјутра шта ће се с тијем“.

Већ увече истог дана Лопичић је позван у двор, гдје су били присутни, поред књаза Николе, кнегињица Ксенија, принц Мирко, престолонаследник Данило, Лазар Мијушковић, Јово Поповић, Јанко Вукотић, Лазар Томановић. На овом састанку је одлучено да Лопичић буде истражник у овом случају.

„Дана 23. октобра у четири часа поподне притворен је био, од стране Обласне управе на Цетињу, Стеван Рајковић доносилац бомба, а у пет

⁶² Исто, 125–130.

⁶³ Исто, 132.

часова ја сам позват у Министарски савјет од министра предсједника, Др Л. Томановића, да има вршити исљеђење у откривеној бомбашкој афери или завјери против Династије, и да посао одмах отпочне.⁶⁴

У шест часова увече, истог дана, 23. октобра, Лопичић је почео исљеђење Стевана Рајковића, који је, како он каже, смјештен на другом спрату зграде Обласне управе, гдје је имао „читав намјештај који може имати један путник у соби каквога хотела“.

Рајковићево понашање према Лопичићу било је „доста непристојно“, чему се ни најмање није чудило јер је „истога часа стигао у собу“ сердар Јанко Вукотић и „на очи Рајковића“, рекао му да с њим поступа „врло лијепо, не као с окривљеником“, да му се „редовно“ из хотела „Рајнвајн“ доноси храна. „Све ми је ово уливало једну велику загонетку, али нијесам могао ништа закључити док не уђем у суштину истраге“ – констатује Лопичић.

На том првом исљеђењу, на „протоколарна“ питања Рајковић је одговорио, поред осталог, да је отишао „прије кратког времена“ у Београд у друштву Стевана Ђурчића, да се упознао са црногорским студентима и да је у договору са њима, пристао да заједнички дођу у Црну Гору и бомбама „распрше црногорски двор и Народну скупштину“; да је од Тодора Божовића у његовом стану примио бомбе, гдје се налазио и Ђорђе Настић, који је такође узео дио бомби, као и Васо Ђулафић; да су бомбе које је узео Ђулафић смјештене у један кофер и закључане, да га однесе и преда Милосаву Раичевићу и Михаилу Ивановићу; први ће их употријебити за дизање буне у Васојевићима, а други у Кучима.

Затим, да је кључ од тог кофера код њега и, кад ухапсе Ђулафића, могу провјерити да ли говори истину; да је Настић говорио да ће бомбе однијети у Босну и тамо их употријебити, а да их је он са Божовићем, Ђоновичем, Даковићем, донио до Котора, гдје су одсјели у хотелу „Пухаловића“.

Лопичић из првог саслушања Рајковића констатује да је у својим исказима „био недосљедан“, чак је причао да их је опазила полиција а они се разбјежали, да је искористио њихово одсуство и с бомбама побјегао на Цетиње, те да је учинио добро дјело и спасао династију, и да више није хтио да говори.⁶⁵

Поред навода Лопичића, Рајковић је према оригиналу записника, на првом саслушању још рекао да је отпутовао са Цетиња 28. септембра са типографом Јованом Лазаревићем, да се при одласку видио и поздравио са доста пријатеља, између осталих с Петром Новаковићем, Илијом Тановићем, Андријом Радовићем. Рајковић је нагласио како је отишао да тражи посао, односно „средства за живот“, а да се у Београду упознао са Ђоновичем, Новаковићем, Војводићем и другим.⁶⁶

На другом саслушању, 24. октобра, Рајковић је говорио о самом склањању бомби на Цетињу. Прво је један дио, бомбе мање величине,

⁶⁴ С. Лопичић, н.д., 8–10.

⁶⁵ Исто, 10–11.

⁶⁶ Видјети: *Бомбашка афера*, ф. 1, Записник од 23. октобра 1907. о саслушању Стевана Рајковића, бр. В–1907–7.

склонио у канцеларију Радничког друштва, уз помоћ Блажа Радифковића. Навео је да о томе није претходног дана говорио зато што „није часно у ову ствар уплитати људе, који апсолутно у цијелу ствар ни појма немају“, да је бомбе веће величине ставио себи око појаса, јер су се оне теже могле самоактивирати, а да је мање зато оставио у канцеларији Радничког друштва.⁶⁷

Блажо Радифковић је и пред истражном комисијом потврдио да није знао шта је у кутији коју му је Рајковић дао на чување. При овом исказу остао је и приликом суочења са Рајковићем.⁶⁸

Занимљив је одговор Лакића Војводића, министра унутрашњих дјела, који касније истражним судијама Суда за сушење анархистичких злочина, Јанку Дрљевићу и Павлу Вујисићу, на њихов захтјев одговара зашто по откривању бомби Рајковић није одмах ухапшен: „У одговору на ваш акт од 5. овог мјесеца, бр. 314, част ми је упитати вас, да изволите од овдашње Обласне управе... прибавити потребни извјештај“. Затим у одговору каже да му је Рајковић рекао да је бомбе украо Марку Даковићу и његовом друштву у Котору. На крају, министар Војводић се пита: „Је ли Рајковић збиља из личне побуде, или што је био приморан околностима“, као нпр. што га је полиција већ била „узела на око“, јер је полиција „увијек на све сумњиве и опасне личности“ обраћала пажњу и пратила „редовно кретање и рад таквих, те ће бити и Стевана Рајковића да је имала на око и раније“.⁶⁹

Лопичић каже да је у истражним радњама, ометан не само од војних структура него и других државних органа. Чак је морао да записник са истражења шаље директору Гимназије Мирку Мијушковићу. Нормално, записник је предавао сваког дана лично књазу Николи.⁷⁰

Рајковић ће касније, почетком новембра, послати тортуре која је над њим извршена, промијенити и проширити првобитни исказ. Рајковића су тада држали пет-шест дана у Обласној управи и, кад нијесу били задовољни његовим исказом, окован је у ћелији самици без хране неких три дана. Сломљен глађу и из страха за живот, у својим исказима помиње „нове личности“. Јанко Вукотић предаје Лопичићу списак личности против којих треба повести истрагу. „Свакојачко, посета сердарева Рајковићу није без икакве везе са овим списком, као што није и са измењеним Рајковићевим исказом“ – каже Јован Ђоновић и „да је млади типографски радник понет психозом оних дана ушао у једну рискантну авантуру и тек кад је ухапшен постао је свестан целокупне тежине свога положаја. И да би спасао своју главу, јер му се, како сам каже није умирало у 21. години живота постао је мекан на сугестије истражника и неотпоран на њихова застрашивања. Користио је своју добру меморију и причао разговоре које

⁶⁷ *Бомбашка афера*, ф. 4. Записник о саслушању Стевана Рајковића од 24. октобра 1907, 7 (2) 1907–8.

⁶⁸ *Васојевићка афера*, ф. 2, Саслушање Блажа Радифковића 12. и 13.2.1908, бр. 127/В–1907–7; Суочење Б. Радифковића и С. Рајковића, бр. 133, В. 1907/7 од 13.2.1908.

⁶⁹ *Васојевићка афера*, ф. 2. Лакић Војводић истражним судијама Суда за сушење анархистичких злочина, бр. 2055, Цетиње, 7. април 1908.

⁷⁰ С. Лопичић, н.д., 11–12.

је чуо у Београду или Котору, а истражници су им опет дали смер који им је конвенирао.⁷¹

Лопичић каже да је Рајковић тада изјавио да његову „дружину“ у свему томе чине: Марко Даковић, Тодор Божовић, Јован Ђоновић и Петар Новаковић, а „да за то знаду и да су за то дјело пристали“: Михаило Ивановић, Милосав Раичевић, Андрија Радовић, Спасоје Пилетић, Гаврило Церовић и други. О набавци бомби „знао је рећи“ колико је „навео у првом саслушању“. Влада, двор и његови савјетници били су задовољни.⁷²

Вукотић је Лопичићу дао дуг списак лица над којима треба повести истрагу. Од њих су неки наглашени као активни учесници (Рајковић, Војводић, Ђулафић, Ј. Миловић – Бајило, Тодор Божовић, Ђоновић, Новаковић и др.), а други као помагачи (Никола Даковић, Андрија Пантовић, Блажо Радифковић, Аким Даковић, Андрија Радовић, Саво Ђурашковић, Симо Шобајић, Љубомир Павић и др.); неки од њих су се већ налазили у притвору, неки су били у иностранству и тражена је њихова екстрадиција. Укупно је било на списку 69 осумњичених особа.

Поред списка, дате су и додатне инструкције и докази, углавном наводи из штампе и ухваћена писма од којих су нека наведена.⁷³

Бомбе које је Васо Ђулафић носио преко турске територије, откривене су, а он је ухваћен. Ђулафић је дошао до црногорско-турске границе, међутим, кад је осјетио да је граница блокирана, покушао је да избјегне хапшење. Бјежао је у правцу Плава. Дошао је у Горњу Ржаницу, у кућу извјесног Мусе Ракуша, који је на „бесу“ требао да га пребаци у Плав. Ђулафић је у Г. Ржаници био са сином Марком. Муса Ракуш му је на превару одузео оружје и торбу са бомбама. Пограничној војсци није онда било тешко да ухапси Васа Ђулафића, 2. новембра 1907.

Погранични политички комесар, командир Радомир Вешовић у извјештају наводи официре и војнике који су учествовали у хватању Васа Ђулафића, тврдећи да су то радили „из срца и душе“. Међутим њих је „цијела беранска нахија крила, осим једног врло малог изузетка“.⁷⁴

На првом саслушању Васо Ђулафић је изјавио да је због репресалија власти, последије распуштања Скупштине пребјегао у Србију, са сином Марком и рођацима Мијатом, Илијом, Андријом, Јоком и Бошком Пантовићем.

У Србији је ступио у контакт са емиграцијом и универзитетском омладином. Био је присутан кад су читали писмо Марка Даковића о стању у Црној Гори, а да је писмо било насловљено на Милутина Томића, да му је Петар Новаковић казао да су га тамо послали: Гаврило Церовић, Спасоје Пилетић, Марко Радуловић, Михаило Ивановић, Милосав Раичевић, Андрија Радовић, а да је у „то друштво“ и Митар Вукчевић и још „170

⁷¹ Ј. Ђоновић, н.д., 133–134.

⁷² С. Лопичић, н.д., 13–14.

⁷³ *Бомбашка афера*, ф. 4, Управа Катунско–ријечке области Књаж. суду за суђење анархистичких злочина, бр. 1926, без датума.

⁷⁴ *Васојевићка афера*, ф. 2, Извјештај командира Р. Вешовића Министарству унутрашњих дјела, 22.11.1907, бр. 1137.

људи“, да треба „омести изборе“, а да су „справе нашли, да се протуре у свако племе црногорско“.

Даље, Ђулафић изјављује да му је Новаковић све то испричао у хотелу „Париз“, а да је Ђулафићу „поручио Милисав Раичевић преко нас, да и ти пођеш у Васојевиће и да му понесеш десет комада тих справа“, а да ће „он знати како ће с њима управљати“, да је чуо „да је у Васојевићима, све у Народну странку, па може бити да ће му ваљат, а може бит да му ни требат неће“.

Затим, да су сви Кучи уз њих, да према договору треба да „ударе на Подгорицу“ и да из затвора ослободе војводу Сочицу и да га „преведу у Херцеговину и да покрене Херцеговце и ту се најприје буна отпочне“.

Новаковић му је, каже, рекао још да, ко не приступи Народној странци, треба „да га убију“.

Ђулафић даље наводи да му је Новаковић рекао да, ако не осујете изборе, „имају својих људи који ће ризикати, да те справе убаце у Зетски Дом и лагумишу“ кад се „посланици скупе у њему“, да је задатак омладине „да то ради“, како она из Црне Горе тако и она из Београда и Америке. Највише Јанка Вукотића „крвничачу“, затим „војводу Михаила и Блажа Бошковића“, а да ће са Миодрагом Мартиновићем „сами Мартиновићи свршити“.

Са овим омладинцима гледао је често и Николу Вукотића у хотелу „Балкан“ који од „мене нешто бјежаше“, каже Ђулафић. На његово питање одакле им бомбе, казали су да су „из Русије“, али притом „све намигиваху и знакове даваху“; да је било у том друштву и људи које није познавао, није знао јесу ли Црногорци, Србијанци или Аустријанци, да се једино упознао са неким Милошем Карацићем и неким Божовићем, за којег су говорили да је био у „Стару Србију и Маћедонију“ и да је он „О Тодору бригу водио“. Овај га је Божовић, каже, учио како се бомбама рукује, ако га преко турске територије „нападну Арнаути“.¹⁵

На једном другом саслушању, Ђулафић пред ислѣдном судском комисијом каже, између осталог – што се поново помиње као и на првом саслушању, - да га је у Србији примио Пашић, и то не у влади него у кући, поводом његове молбе за посао и школовање два сина која су са њим пребјегла у Србију, да је код Пашића примљен са Симом Шобајићем, попом Војином Поповићем и „једним Томићем“, који „говораше да има брата професора Светозара“ са којим се касније упознао; да је Симо Шобајић говорио о приликама у Црној Гори, жалио се на црногорску владу „како поби и рашћера све“; да је са њима био и Маленица, уредник „Народне мисли“, којему је обећао да ће га поставити за професора у гимназији у Солуну или Скопљу; да је Пашић рекао да се чуди „што се црногорска влада“ на њега љути и оптужује да „буне Црну Гору шаљући паре“, а да они дају помоћ многим Црногорцима „који су и шпијуни црногорски“ и да они за то ништа не маре „јер у Србији слобода влада“; да је у то вријеме Ђулафић био у Београду око петнаест дана, да се састајао

¹⁵ Бомбашка афера, ф. 1, Записник са саслушања Васа Ђулафића од 5. новембра 1907.

са Блажом Петровићем, Јашом Ненадовићем, Митром Пекићем, пуковником Бојовићем; да је на питање Ћулафићево гдје су направили договор о завјери он одговорио да су то „утаначили“ изван „вароши на ливади и да су ту уговор имали шта ће који радити“; да су на том састанку били: Гаврило Церовић, Спасоје Пилетић, Андрија Радовић, Марко Радловић, Михаило Ивановић, Милосав Раичевић, Митар Вукчевић, Митар Ђуровић и „један Хајдуковић“, да се Марушић са њима „слаже, али да није био на томе договору на ливади“; да на томе скупу није био још један од наведених, али да се с њима слаже; да су на скупу одлучили да крену у своја племена и да, у случају да не падне влада са својим присталицама ударе на „поједине главаре“; а ако падне влада, од тога неће бити ништа; да му је Новаковић још рекао да имају и „12 официра из Војног стана узасе“, а подофицири да су уз њих у већини; да је пред њим читано писмо Марка Даковића упућено Милутину Томићу, у којем писаше „у помоћ сада или никада“, да је још на скупу (присјећа се Ћулафић) одлучено да сваки пође у своје племе и спријечи изборе.⁷⁶

У изјавама Ћулафића може се уочити доста неувјерљивих чињеница, нпр. да му је Новаковић до детаља испричао план завјере, говорио појединачно о личностима које су се састајале, ко је још пристао а није био присутан. Неувјерљиво је било његово присјећање и враћање на првобитне исказе и слично.

Ћулафић је, по свим показатељима, проживио тортуру и био приморан да тако говори.

Ђоновић каже да су извјесни затвореници тучени до бесвијести и присиљавани да признају Рајковићеве оптужбе. „Тек кад су изнудили оно што је тражено или било могуће изнудити, престало је физичко злостављање несрећних жртава.“

Затворенике, од којих су изнуђивали таква признања, затварали су у једну пећину Цетињског манастира, која се зове „Ладница“ или „Гувернадурица“. Овај други назив дали су јој зато што је у њој био затворен и мучен посљедњи црногорски гувернадур. Нарочита пресија је вршена над затвореним малољетним гимназијалцима. „Од њих су прво добијена извесна признања. Затим су злостављани сељаци и старац Ћулафић“.⁷⁷ У „Гувернадурицу“ су затварани гимназијалци Владислав Дамјановић, браћа Лазар и Душан Ђоновић, браћа Јован и Никола Ђоновић, сељак Вучуровић, Васо Ћулафић, Ђуро Војводић, Никола Даковић, Блажо Ђукановић (касније генерал). Ђоновић се позива на ријечи ислѣдника Лопичића, али да му је и Ђукановић на једном саслушању рекао да ће бити стријељан, што му је потврдио Шпиро Поповић, који је тукао затворенике. Лопичић је о тортури извијестио књаза Николу тврдећи да Поповић иначе није никаква ислѣдна власт. На то му је књаз одговорио: „Немој од тога правити питање, то су неки хтјели да се поступком приморају на признање, али се неће више то чињети“. Иначе, брат Јована Ђоновића,

⁷⁶ *Бомбашка афера*, ф. 1, Записник са саслушања Васа Ћулафића пред судском ислѣдном комисијом од 15. јануара 1908, бр. 50/В.1907/7.1.

⁷⁷ Ћулафић је, према записнику са саслушања, имао 56 година. (примј. В. И.)

Душан, покушао је бјекство, успио да разоружа стражара, али га је стигла војска и поново ухапсила.⁷⁸

Да је постојала тортура над ухапшенима, свједочи и писмо поменутог Владислава Дамјановића родитељима: „Драги моји родитељи, несрећа моја и ваша одредила је да се више не гледамо. Морам да ноћас напуштим ови свијет за свагда. Збогом моји мили родитељи. Нека вас Бог избави од велике несреће коју вам донијех из свијета. Посљедњи пут кроз писмо љубим вас. О несрећни родитељи. Ваш син Владислав“.⁷⁹

Из обимног судског материјала види се да нијесу страдали само окривљени, него и њихове породице, рођаци, комшије – сви они који су на било који начин имали контакт са њима. Командир Радомир Вешовић пише министру Војводићу писмо у ком, између осталог, каже да је ухапсио поједине за које сматра да су омогућили Васу Ђулафићу да се крије и да је „призвао Ђулафиће и наредио им да ми траже Васа Ђулафића ће знаду и да предаду Суду Господареву...“⁸⁰

Нарочито се пазило на неке ђаке цетињске гимназије, који су, како наводи управитељ Мирко Мијушковић, „компромитовани и притворени“.⁸¹

Од истраге нијесу поштеђени ни књажеви ближи рођаци, као војвода Ђуро Петровић. Од њега су тражили да каже како је и због чега емигрирао Андрија Радовић.⁸²

Вршена је пресија и над полицајцима (жандармима) за најмањи преступ. Никола Б. Калуђеровић је отпуштен из службе само зато што није устао кад је поред кафане гдје је сједио пролазио заступник обласног управитеља. Обласна управа Катунско-ријечке области и за такве случајеве обавјештава „Суд за суђење анархистичких злочина“.⁸³

У истражном затвору били су и неки државни чиновници, осумњичени много касније од главних оптужених, као вршилац дужности секретара Главне државне контроле Милан Ивановић, под сумњом да је умијешан у „дјело завјере откривене дана 23. октобра прошле године“.⁸⁴

Неки затворски стражари су отпуштени из службе, као Марко В. Милошевић, вршилац дужности управника цетињске тамнице и Ђуро Стојановић, стражар, а за привременог управитеља постављен је артиљеријски капетан Мило С. Мартиновић. Разлог отпуштања је било то што је утврђено да су затвореници могли да се договарају у затвору.⁸⁵

⁷⁸ Ј. Ђоновић, н.д., 131; С. Лопичић, н.д., 22.

⁷⁹ *Бомбашка афера*, ф. 1, Писмо родитељима Владислава Дамјановића, Цетиње, 30.10.1907, бр. 64/3; Записник о саслушању на Суду В. Дамјановића, 11.04.1908. бр. 96/8 (*Бомбашка афера* ф. 2).

⁸⁰ *Васојевићка афера*, Ф. 2, Писмо Вешовића Војводићу, бр. 1602, 10.11.1907. о поступку хватања В. Ђулафића.

⁸¹ Исто, Мирко Мијушковић команди Катунско-ријечке области, бр. 315, Цетиње, 2.11.1907. и бр. 317, 3.11.1907. Ученици су имали од 16 до 19 година, само један је имао 20 година (Лабуд Рогановић). Оптужена су и два ученика која су отишла на школовање изван Црне Горе (Јован Томашевић и Јован Кажих), који су узели исписницу у октобру 1907.

⁸² Исто, Записник са саслушања Ђура Петровића, бр. 79/4, 9.11.1907.

⁸³ Исто, Управа Катунско-ријечке области Суду за суђење анархистичких злочина, бр. 541, 8.5.1908.

⁸⁴ *Бомбашка афера*, ф. 2, Лабуд Гојнић, предсједник Суда, предсједнику Владе Л. Томановићу, 4.02.1908, бр. 87/В.1907/7.

⁸⁵ *Бомбашка афера*, ф. 2, Л. Војводић Суду за суђење анархистичких злочина, бр. 1224, 9. април 1908.

Црногорском режиму није успјело да ухапси главне оптужене, осим В. Ђулафића и Ђура Војводића.

Послије откривања бомби на Цетињу, Ђуро Војводић је из Боке отишао према Бару и Црмници. Ухваћен је 30. октобра на барском пристаништу, а према извјештају, намјеравао је да се пребаци у Турску „вашаром Шкодра“.⁸⁶

Нарочита пажња је у поступку обраћена хватању Јована Ђоновића, за којег су сматрали да се сакрио у родној Црмници. У ту сврху је поред полиције била ангажована и војска: „Поводом истраге и тражења за пронаћи и ухватити оне највише разбојнике и невјернике противу нашег Владалачког Дома и наше Драге Отаџбине међу којима стои и Јован Ивов Ђоновић – част ми је потписати рапортират Вам Господине Управитељу о неким покупљеним податкама, које сам у прошло седмо-дневног посла тога рада прибавио...“ Даље каже да је војска ноћу прелазила и „аустријску границу“ тражећи Ђоновића у неким селима: Брдима, Медиговићима, Режевићима.⁸⁷

Агентима црногорске владе посебно је било стало до Марка Даковића: „Из поузданих извора сам дознао преко мог пријатеља Бокелја... да се Марко Даковић налази у Србији, и то у Шабац...“⁸⁸

Новица Ракочевевић каже да су податке црногорској тајној полицији давале аустроугарске тајне службе, али често непоуздане, како би направиле што већи раздор и што већу мржњу према Србима и Србији. Тако црногорски агент Никола Јовићевић у Мостару саопштава начелнику округа да има податке да се Марко Даковић налази у манастиру Житомислић и да га крије архимандрит манастира Михаиловић. Власти су претресле манастир али нијесу нашле Даковића.⁸⁹

Суд за суђење анархистичких злочина тражио је од општинских и обласних судова и капетанија потврде о имовинском стању оптужених и о њиховом пријашњем владању, у грађанском смислу и животу.⁹⁰

Поред осталог, потврда о имовинском стању је тражена да би касније оптужени били проглашени кривим и сносили трошкове поступка, при чему су често имања осуђених излагана јавној продаји.

У једном извјештају, капетанија вражегрмска Обласном суду у Подгорици подноси извјештај о владању др Милована Марушића и његовом имовном стању: „Марушић се већином бавио у иностранству на школовање и на служби у Краљевини Србији и Русији, а по повратку у домовини службовао је као физикус у Шавнику, на Андријевици и на Даниловграду, те не можемо дати тачне податке о његовом владању“, а што се тиче његовог владања у Вражегрмцима „не може се рђаво што проговорити“, међутим у прошлогодишњим политичким приликама Марушић је, као члан Народног клуба жестоко својим посредовањем у народу исти об-

⁸⁶ Ф. Никола I. к. за 1907. Управа Приморско-црмничке области, бр. 217, 16. новембра 1907. године, са потписом командира Ива Ђуровића књазу Николи.

⁸⁷ *Васојевићка афера*, ф. 2, Извјештај командира чете Доњо-бреческе Лабуда Јовановића Обласном управитељу Јанку Вукотићу, Брчели Томића, 12.11.1907.

⁸⁸ *Бомбашка афера*, ф. 1, Јанку Вукотићу капетан Ђуро Врбица, Његуши, 2.12.1907.

⁸⁹ Новица Ракочевевић, *Црна Гора и Аустроугарска 1903–1914*, Титоград 1983, 40–41.

⁹⁰ Извјештај Суда цетињске општине о владању и имовном стању Стевана Рајковића, бр. 593, 28.3.1908, судија М. Павићевић. У извјештају се каже да је лошег имовног стања, а колико је суду познато „доста рђавог владања“.

раћао на своју странку...“ Што се тиче Марушићевог имовног стања, имао је, према извјештају, у Дабовићкој општини непокретности у вриједности од око 3.000 круна и у Даниловграду кућу и башту у вриједности 5.000 круна.

У другом извјештају о Васу Ћулафићу се између осталог каже да се „Васо Радомиров владао међу нашом општином доста добро и сматрали смо га за добра чојка...“ Међутим се касније о њему другачије причало, да је „нанио звреку прошле године“ књазу Николи и да је бјежао изван границе „он каже од неправде а ми не знамо“.⁹¹

Лопичић у својој брошури каже да му је било загонетно што Васа Ћулафића хватају дубоко „у турској граници“ и тамо му одузимају бомбе кад су могли, пошто су већ све знали, под надзором полиције да га прате све док бомбе не преда ономе коме их је носио. Додатни разлог да на то гледа с неповјерењем је Рајковићева изјава да је кључ од кофера који је носио Ћулафић код њега и да је сам утврдио да је то истина. Лопичић каже да се тиме доказује да се Рајковић „при пријему самих бомби у Београду, спремао како ће да оптужује и доказује“.

По упутству књаза Николе, тежиште ислѣђивања Лопичић је ставио на сусрет Ћулафића са Пашићем и на ријечи овог посљедњег, што је већ наведено из оригинала записника. Записник о сусрету са Пашићем Лопичић је однио књазу и прочитао му га, а присутна је била само књегиња Милена. Потом му је књаз рекао да о изјави Ћулафића обавијести само предсједника Владе Томановића и да га добро чува, али да се „никако не прикључује осталим иследним списима.“⁹²

Занимљиво је и Лопичићево ислѣђење Михаила Ивановића, бившег народног посланика из Куча и једног од руководиоца Народне странке. Прије свега, зато што су он и Ивановић били другови из студентских дана у Загребу. Ивановић му је о састанку првака Народне странке на једној ливади на Цетињу, гдје је наводно скована завјера, рекао да су се једне ноћи били издвојили политички истомишљеници још док су били посланици и отишли код капеле „под Доњи Крај“, гдје су разговарали о организацији странке. Неко им је прилазио и, пошто је била ноћ, тек кад је био близу препознали су Лазара Мијушковића. Он је тражио од њих да га приме у странку, да ће им користити зато што има велики утицај на књаза и престолонаследника. Пошто су га одбили, рекао им је: „Бога ми ћу ви се осветити“.

Ивановић је, иначе, категорично одбио све наводе Стевана Рајковића, а пошто је његово саслушање Лопичић пренио књазу, Ивановић је пуштен на слободу.⁹³

⁹¹ *Бомбашка афера*, ф. 1, Извјештај капетаније вражегрмске Обласном суду Подгорица о владању и имовном стању Милована Марушића Бороњина, 16. април, 1908, бр. 205, за капетана – кмет Миро Мандић; Увјерење о владању Васа Р. Ћулафића, Луге, 17.4.1908, кмет Милосав С. Ћулафић и у име капетаније полимско-величке потпоручник Р. Лабан, Крушево, 17.4.1908.

⁹² С. Лопичић, н.д., 19–20.

⁹³ С. Лопичић, н.д., 16–17.

Због овог геста Лопичић је био прекорен од Јанка Вукотића, па му је у иследним радњама, поред Сава Радуловића, придодат још Саво Вулетић, члан Главне контроле, а Лопичић је „врло добро схватио“ да је то био његов „контролор“ упућен од „Књажеве камариле“.⁹⁴

Лопичић за бившег посланика Милосава Раичевића каже да не зна кад је ухапшен и доведен на Цетиње, да је био затворен и окован тешким оковима у цетињској тамници без икаквог саслушања. Кад га је Лопичић због Рајковићевих различитих изјава затворио и оковао у тешка гвожђа, одмах је стигла жалба књазу Николи од Јова Поповића. Кад је Лопичић тај случај испречао члану иследне комисије Саву Радуловићу, овај му је одговорио: „Немој се чудити, јер док сам саслушавао Стевана Рајковића, више пута ме питао, знам ли чији хапцилиндер и салонгерок носи“. Одговорио му је да су „Књаза Мирка и да је у њему пошао и вратио се натраг“. Код Лопичића су овакви детаљи наметали „неповјерење у читав посао“. Каже да нема тога оптуженика над којим је он лично вршио пресију.⁹⁵

У току бомбашке афере, односно рада иследне комисије и Суда, било је и трагикомичних сцена. Лопичић пише да се због једне запаљене појате у Бајицама, надомак Цетиња, дигла на узбуну војска и полиција, јер је у „варош неко претурио глас, да завјереници ударише на Бајице“. Поједине јединице брзо су опколиле дворове престолонаслѣдника, књаза Николе и принца Мирка. Предводио их је „пијани“ капетан Александар Сачић, зет Јанка Вукотића.

Књаз Никола је због овог инцидента рекао Јанку Вукотићу да ће за сличне нередне он лично „животом одговарати“. Лопичић каже да је књаз схватио ову комедију „којом управљаше његова околина, али је био врло слаб, по моме мишљењу да се од ње отресао, јер исту Наслѣдник држаше“. Затим наводи да је „камарила“ одавно успјела да отјера од књаза Николе његове прве рођаке, како би се они, удворице, боље укоријенили. Успјели су чак да „отјерају“ књегињине братаниће Николу и Јована, те да им је онда засметао и њен брат а њихов отац, Марко Вукотић. Лопичић каже да је томе кумовао и Јанко Вукотић, из зависти што је завршио „мању“ школу у Италији „Капурале Мађоре“ и морао „далеко изостати пред Николом“, који је завршио највећу „Ратну школу“ у Паризу. Даље каже да је Митар Мартиновић био љубимац принца Мирка, а Јанко Вукотић престолонаслѣдника Данила.

Ондашња влада Лазара Томановића, каже Лопичић, била је само фигура, „а уствари су је сачињавали љубимци – удворице Наслѣдника Данила: Лазар Мијушковић, Јово Поповић, Јанко Вукотић, Мирко Мијушковић, Јован Пламенац и Саво Вулетић са свијема реповима и прирепцима. Овај гро људи који дишу дивљачком мржњом на Србију, сачињавао је стварну, закулисану владу, која је вјешто проводила читави државни апарат, преко леђа Томановићеве владе, и која се знала вјешто укривати

⁹⁴ Исто, 17–18.

⁹⁵ Исто, 21–22.

у овим неваљалствима, која су од ње потицала, а званичној се влади приписивало, да је она извршила тих неваљалстава.“

Они су „глумили“ неку трећу политичку „фракцију“ између клубаша и праваша, чак „опозицију правашима“. (У Скупштини позната као Мијушковић-Јабучка политичка групација – примј. В. И.)

За њихове циљеве вјешто су користили, каже Лопичић, др Секулу Дрљевића и Јанка Спасојевића, првог као творца оптужнице у бомбашкој афери, док је други био задужен као „стручњак“ за екстрадицију окривљених изван Црне Горе.⁹⁶

За вријеме бомбашке афере додворништво властима је било веома изражено, о чему говори и писмо потписано са „Браћа Мартиновићи“, које је иначе потписао пуним именом и презименом предсједник општине Бајице – Ђуро М. Мартиновић. Наиме, у писму се Мартиновићи „одричу“ братственика Ника Т. Мартиновића зато што је био један од оптужених у „завјери с бомбама“. Грозећи се „мрског дјела у које је горе поменути запао и да би с породице Мартиновић скинули љагу издајства, којом је он окаљан, нашли смо за нужно горњу изјаву саопштити путем јавности, дајући тијем путем у исто вријеме на знање породици поменутог Ника да се њени чланови у будуће не би потписивали нашим презименом.“⁹⁷

У току бомбашке афере црногорски режим није обраћао пажњу само на завјеру, него је користећи полицијски и војни апарат контролисао цио народ у вези с бомбашком афером. Састављани су *ad hoc* војни судови који су судили оптуженим за било коју радњу везану за аферу.

Тако је „Велики војни суд“, састављен на основу наредбе министра војног од 7. фебруара 1909, судио појединцима, као „музиканту“ Михаилу Ивановићу из Бајица због једне пјесме која се тицала бомбашке афере. Иако ју је „држао у тајности за осам мјесеца“, он је ретроактивно осуђен, јер је „суд“ утврдио да је пјесма „издајничка и бунтовничке садржине“, под насловом: „Повјест мрачне куће о афери с бомбама“, да је пјесму читао у тајности Јову Лепави, Мирку Акимовом Даковићу, брату Марка Даковића и др. лицима.⁹⁸

Црногорска полиција је преко своје агентуре пратила „црногорске и србијанске поданике“ за које је имала „података да мање-више стоје“ или су стајали у вези са „суђењем Црногорцима по афери с бомбама“. Поред наведених имена на крају се каже да су били укључени у завјеру „сви србијански официри завјереници“. Поред тога, препоручује се свим полицијским подружницама, ако се именовани појаве „у нашој земљи или на граници да на њих строго пази шта раде.“ Поред полицијских власти, де-

⁹⁶ Исто, 23–26.

⁹⁷ ф. Никола I, к. за 1908., Предсједник општине Бајице Ђуро М. Мартиновић Министарству унутрашњих дјела, 25. јун 1908, бр. 39. Ово писмо је 22. јуна он послао листу „Глас Црногорца“ да га објави. Међутим, они то нијесу учинили тражећи мишљење Министарства унутрашњих дјела.

⁹⁸ *Бомбашка афера*, ф. 2, Пресуда војног суда Михаилу Мартиновићу, бр. 531, од 16.2.1919.

таљна тајна упутства дата су племенским капетанима и предсједницима општина.⁹⁹

Многи осумњичени у бомбашкој афери нијесу обухваћени судском истрагом и пресудом, али су били задржани у истражним затворима и након завршетка судског процеса на Цетињу. Примјер за то је извјесни Никола Пеков Стругар из Цеклина, који је ухапшен 21. јануара 1908. под сумњом да је „умијешан у аферу“, а у истражном затвору на Цетињу био је до 25. фебруара 1909.

Занимљиво је и једно писмо, односно жалба министру унутрашњих дјела од турског поданика Муја Ракуша, који је радио за црногорску полицију и био главни учесник у хватању осумњиченог Васа Ћулафића.

Ракуш је имао непријатности од турских локалних власти из Плава због сарадње са црногорском полицијом и пограничном стражом, па је морао да пребјегне на црногорску територију. У жалби тражи помоћ, коју наводно за сарадњу заслужује.¹⁰⁰

Оптуженима који нијесу били у рукама полиције и истражних органа, Суд је упутио јавни позив да му приступе као оптужени. Позив је понављан више пута преко званичног листа „Глас Црногорца“.

У позиву се тражи да се одазову суду, јер су „оптужени по дјелу за вјере откривене дана 23. октобра 1907. године“, да на дан 12. маја 1908. у осам часова „предстану потписаном суду ради одбране, којег ће се дана одржати јавна расправа по наведеном злочину“. У случају неодржавања позиву „Суд ће донијети заочну (*in contumaciori*) пресуду, ма и на штету оптужених“.¹⁰¹

⁹⁹ Исто, Министар унутрашњих дјела Лакић Војводић Обласној управи Цетиње, повјерљиво, Цетиње 20.8.1908. Наведена су имена црногорских држављана: Милутин Томић из Дробњака, новинар у Београду, Јован Зоговић, учитељ, непознато поријекло, Лазо Божовић, бивши учитељ из Пипера, Ристо Пророковић, бивши учитељ у Црној Гори, а тада на расположењу Министарству иностраних дјела Србије, Милош Караџић из Дробњака, бивши перјаник, а тада полицајац у Београду, Данило Радоман, син Петра Радомана из Љуботиња, свршени агроном, живио у Београду, Миро Шекуларац, наредник у србијанској војсци („најпоқваренији и најопаснији“), бивши учитељ Бацковић из Пјешиваца, Лазар Поповић из Бјелопавлића, поп Петар Шаулић из Језера, Василије и Миљивоје Лазаревић из Мораче, Милан Робовић из Језера, Нешо Шаулић, бивши официр, Петар Тошић, бивши официр, Драго Ћосовић, бивши официр, Михаило Анђелић из Шарана, бивши жандарм у Црној Гори; србијански држављани: Јаша Ненадовић, србијански посланик у Цариграду, капетан Јашо Ненадовић, капетан Никола Вукотић, Љуба Јовановић, студент, Љуба Јовановић, професор универзитета, предсједник „Словенског Југа“ и бивши предсједник Народне скупштине, прото Милош Ђурић, народни посланик, Стеван Лукачевић, трговац, Др Кумануди, Радован Тунутуз (син Пера Тунутуза, генерал-штабни капетан Драгутин Димитријевић, Дамјан Дамјановић, мајор у пензији и „назови новинар“, капетан Милан Радовановић, поручник Срб, потпуковник Миросав Наумовић, капетан Јосиф Костић, Петар Новаковић, бивши капетан у Црној Гори, Др Рајевац „као агитатор“, Зоговић, начелник среза тушиског и професор Мирко Поповић.

¹⁰⁰ Исто, Писмо Мује Ракуша министру иностраних дјела Л. Војводићу, Цетиње, 4.1.1908.

¹⁰¹ „Глас Црногорца“, 13, 22. март 1908; Позвани су: Марко Даковић, свршени правник; Тодор Божовић, студент Београдског универзитета; Милија Павићевић, бивши народни посланик; Симо Шобајић, бивши народни посланик; Лазо Божовић, бивши чиновник Министарства финансија; Андрија Радовић, државни савјетник у пензији; Бајо Гардашевић, судија у пензији; Саво М. Ђурашковић, бивши народни посланик; Никола Т. Мартиновић, студент у Минхену; Петар Новаковић, бивши писар обласног суда на Цетињу; Радоња Поповић, студент родом из Куча; Вујадин Окичин Вујачић, бивши кап. писар; Милутин Ристов Миленковић, сељак из Пипера; Лазар Дамјановић, свршени пра-

Суд је, иначе, одлучио на својој сједници (вијећању) од 20. марта 1908, да се јавна расправа „по овом дјелу“ одржи 12. маја исте године. На њој је одлучено да се упути јавни позив окривљенима који су се налазили ван земље.¹⁰²

Међутим, захтјев за екстрадицију упућен је у децембру 1907, дипломатским путем, и то: Србији, Аустроугарској, Француској и Швајцарској, да се поменути који још нијесу ухапшени у тим земљама ухапсе после расписане потјернице и да се предају властима у Црној Гори.

Захтјев за екстрадицију, као и за сама оптужница, заснована је углавном на изјавама Стевана Рајковића и Васа Ђулафића. Влада Аустроугарске се позива да удовољи њиховом захтјеву за екстрадицију на основу уговора између Аустроугарске и неких земаља. Са Србијом је такв потписан 23. септембра 1872, члан 18, у вези са чланом III (друга алинеја) о екстрадицији злочина ове врсте или на основу „узајамности и пријатељских одношаја“.¹⁰³

Црногорска влада је у посебним нотама тражила од владе Краљевине Србије екстрадицију Марка Даковића, Тодора Божовића и Јована Ђоновића. Дипломатске ноте су предате дипломатском заступнику србијанске владе на Цетињу Јовану Јовановићу 8. новембра 1907. за Тодора Божовића и Марка Даковића, а по њима је вођа завјереника у Београду био Божовић, а у Црној Гори Даковић. Тврдња да су они учесници завјере заснивала се на исказима Рајковића, Ђулафића и његовог брата Николе и Јована Миловића, Баша и Ђура Војводића, и на основу писама упућених Даковићу, о којима је већ било ријечи. Даковић је, према писму, покушао преврат у јулу 1907, али није успио; да је против њега вођена истрага, али да је он успио да побјегне са Милијом Павићевићем и Петром Новаковићем; да је намјеру која му није успјела у јулу покушао да оствари у октобру исте године.

У другој ноти, од 13. новембра исте године, тражи се екстрадиција Јована Ивовог Ђоновића, као саучесника у овом дјелу.¹⁰⁴

Србијанска влада је негативно одговорила на захтјев о екстрадицији, преко Јовановића који о томе обавјештава књаза Николу. Мада тражи „инструкције“ од њега за даље „потезе“ у вези са осумњиченима.

У другом извјештају Томановић га обавјештава о реакцији италијанске дипломатије на негативни одговор србијанске владе. Из тих разлога је код Томановића долазио италијански дипломата, отправник послова

вник; Јован Томашевић, гимназиста у Сремским Карловцима; Јован Кажиф, гимназиста у Сремским Карловцима; Глигорије Вукчевић, гимназиста у Сремским Карловцима и Јово Лазаревић, типограф. Позив је поновљен у истом листу 29.3.1908. бр. 14; 5.4.1908 (16), 19.4.1908 (17), 26.4.1908 (18); 3.5.1908. (19), 10.5.1908. (20).

¹⁰² *Васојевићка афера*, ф. 2, Записник Суда од 20. марта 1908, бр. 258/В–1908–40.

¹⁰³ *Васојевићка афера*, ф. 2, Рјешење којим се тражи екстрадиција Суда за сушење анархистичких злочина, Цетиње, 17. децембар 1807, бр. 14/Б–1907–9.

¹⁰⁴ *Васојевићка афера*, ф. 2, Томановић Јовану Јовановићу, Цетиње, 8. новембра 1907, бр. 8865, и 13. новембра 1907, бр. 8921; Јовановић је, иначе, именован за дипломатског заступника непосредно прије избора и афере, 16.10.1907, те је тако Србија са Црном Гором поново успоставила дипломатске односе, јер једно вријеме није србијанска влада имала дипломату на Цетињу. (Видјети: ф. Никола I, к. за 1907, бр. 193, Писмо Николе Пашића књазу Николи, Београд, 16. октобра 1907.)

Аривабене, „да дознаде што мислимо чинити усљед одговора биоградске владе“ и у разговору показао му „повјерљиво“ депешу коју је примио од министра Титонија, у којој га обавјештава да је дознао преко Београда, да је књаз Никола на „последњој аудијенцији дипломатског агента Србије Јовановића овоме изјавио, ако Србија не предаде два студента, саучесника у комплоту“ да ће „усмјерити скандал који ће компромитирати србијански Двор пред Јевропом“.

На крају Томановић констатује да је Титони ово саопштио свом дипломати „да што дознаде“ и да му је одговорио да суд има довољно доказа да може отпочети јавну судску расправу на коју ће позвати јавно мњење.¹⁰⁵

Одговор Аустроугарске на захтјев о екстрадицији био је негативан. „У одговору на цијењену ноту од 21. децембра прошле године бр. 9528/а.“, аустријска „легација“ на Цетињу саопштава да се захтјеву о „екстрадицији у Котору ухапшених црногорских поданика: Петра Новаковића, Радоње Поповића, Вујадина О. Вујачића и Милутина Р. Миличковића, исто тако и Јова Лазаревића, не удовољи, будући да одредбе уговора о екстрадицији по мишљењу речених судских власти не могу се у овом случају примијенити.“ Даље се наглашава да ће, кад „легација“ прими инструкције и разлоге због којих је одбијен захтјев црногорске владе, црногорска влада бити обавијештена.¹⁰⁶

Аустроугарска легација на Цетињу доставила је Министарству правде податак да се осумњичени Андрија Радовић тренутно налази у Трсту, гдје је стигао 31. октобра 1907. и смјестио се у хотелу „Волпи“.¹⁰⁷

Истог дана када је црногорска влада обавијештена о Радовићу, он пише из Трста писмо књазу Николи. У опширном писму, ручно писаном на 35 страна, Андрија Радовић, између осталог, демантује писање појединих листова из Београда (Београдске новине) и иностранства о његовом „бјегству“; наводи да је о томе прије обавијестио и предсједника Владе Томановића 27. октобра, као и демантије које је упутио листовима који су тако обавјештавали јавност.¹⁰⁸

У другом Радовићевом писму, упућеном престолонаследнику Данилу, између осталог се каже: „У овим мојим тешким тренутцима узимам слободу пожалити се Вашем Кр. Височанству, као мојем великом добротвору. Лажно и клеветничко свједочанство Рајковића уплело је ето и мене у атентат против баш оних за које сам био увијек готов, а јесам и данас, да све дадем осим части. Тако грозна клевета на мене у почетку није ни дјејствовала, јер као кроз невин, примио сам ју с осмјехом, али раз-

¹⁰⁵ Ф. Никола I, к. за 1908, Томановић књазу Николи, бр. 7, 13.01.1908, и бр. 8, 14.01.1908.

¹⁰⁶ *Бомбашка афера*, ф. 2, Аустроугарска легација Цетиње Црногорском министарству иностраних дјела, вербална нота, бр. 80/пол., Цетиње, 21.2.1908. *Бомбашка афера*, ф. 4, Министарство правде Суду за суђење анархистичких злочина о одбијању екстрадиције краљевине Србије и Аустроугарске, бр. 623, Цетиње, 19.2.1908.

¹⁰⁷ Исто, Министарство правде Суду за суђење анархистичких злочина, о извјештају аустроугарске легације на допис од 9. априла 1908, бр. 340, Цетиње, 7. мај 1908, бр. 1447.

¹⁰⁸ Ф. Никола I, к. за 1907, бр. 208, 31.10.1907. Трст, Радовић књазу Николи.

мишљајући згрозио сам се, кад сам помислио каквих ништаваца има код нас...“

Даље у писму каже да је све што зна о завјери написао детаљно књазу Николи, те моли престолонаследника да преко аустријског дипломате на Цетињу барона Куна интервенише да га аустроугарске власти „пуште на миру“, и да је „жалосно и прежалосно“ кад је „ово дочекао“. На крају га моли да учини што може да се његов „грозни процес (парница) изврши ладнокрвно и законито, да Вам то служи на част и понос, јер добро знате, у њ ће упријети очи цио свијет...“¹⁰⁹

У немилост је запао и зет Радовића, командир из Братоножића, Никола Митровић, због једног писма упућеног Андрији, које је Обласна управа заплијенила и осумњичила Митровића за саучесништво. Међутим, Суд за сушење анархистичких злочина је утврдио „да по садржини истога писма није још вођено никакве истраге, те ни испитане и утврђене ни најглавније околности, које би квалификовале евентуалну кривицу Митровића, па, дакле, и одредиле компетенцију редовног или нарочитог суда, те је једногласно ријешио: да се поменуто писмо поврати Књажевој Обласној управи на сходни поступак у смислу наведеног“.¹¹⁰

У заплијењеним писмима, упућеним шури Андрији Радовићу, Никола Митровић га позива да се пријави суду, што је овај и учинио неколико дана прије јавне расправе.

У писму књазу Николи након пресуде Радовићу и другима, Митровић пише да Радовић није крив и да је невино осуђен, а такође се жали и на свој положај, који је био све тежи од избијања бомбашке афере.¹¹¹

Иначе, Никола Митровић је у том периоду ражалован и послат у пензију, послије тога хапшен, а касније ће у још једној афери (Васојевићкој 1909), бити један од првооптужених, о чему ће бити ријечи у наредним поглављима.

Истрага се детаљно бавила свим оптуженим, а нарочито је обраћала пажњу на вође Народне странке, као на Андрију Радовића.

У једном извјештају, односно саслушању извјесног Цвјетка Церовића, који је био једно вријеме уредник листа у Никшићу, гдје је радио и Стеван Рајковић, пише да се, према изјави Церовића, види да је Рајковић дошао да ради у штампарији пред само њено посљедње рушење, 27. августа 1907, да га је препоручио Андрија Радовић, као стручног радника, али с упозорењем „да је несталан“ и савјетом да се „над њим“ води најстрожа пажња.¹¹²

Радовић Церовићеву изјаву о Рајковићу потврђује писмом из Париза, гдје је касније прешао из Трста. Радовић је ово писмо послао Суду као одговор на позив да се јави као осумњичени. „За велико ми је чудо како

¹⁰⁹ Исто, Писмо А. Радовића престолонаследнику Данилу, бр. 212, Трст, 2.11.1907.

¹¹⁰ *Васојевићка афера*, ф. 2, бр. 531/1908, Записник суда од 30. јуна 1908, по предмету (акту) Обласне управе са Цетиња од 19. марта 1908, бр. 958.

¹¹¹ Ф. Никола I, к. за 1908, Писмо Николе Митровића књазу Николи, бр. 49, Цетиње, 21. јул 1908.

¹¹² *Васојевићка афера*, ф. 2, Управа Никшићке области истражном судији Павлу Вујићу, службено, Никшић, 26. мај 1908.

се ико може ослањати на доказе једног Рајковића. Ја сам га познавао као нестална младића, а за таквог познавали су га и моји другови, примљен је био у Никшићкој Штампарији само по неопходној потреби, јер се други није могао набавити. Проблематична је особа тај Рајковић и увјерен сам, да као што може скроз невина клеветати, тако ће и учинити са многим другим мојим друговима. Много већим људима, па и мојим пријатељима и рођацима нијесам каживао моје намјере нити се повјеравао за многе обичне ствари, а немоли да сам ја ступао у завјеру с једним Рајковићем и њему сличним¹¹³.

Радовић у писму одбија позив Суда, а да је и крив, такав суд „није надлежан“ јер није никакав „анархиста“ већ „један политичар и државник“, да је одвећ далеко од суда да му може приступити 15. марта 1908, а уз то се бави економским „важним пословима“ о чему ће упознати и јавност. Радовић наводи да то зна и француски дипломата на Цетињу, гроф Серсеј, да је у питању трансбалканска жељезница и да је та идеја била актуелна око мјесец дана прије говора барона Еренгала, односно Аустроугарске о санџачкој жељезници.

О Суду даље каже да има чисто обиљежје једног пријеког суда, „кога састављају политички људи, који хоће, да суде својим политичким противницима“, да му је „чиста савјест“, а да је увјерен „да је тај случај и с мојим друговима“ и да се не боје правде „њу и тражимо, за њу и страдамо“, да се не боји на крају ни неправде, јер она „може да најбоље послужи“ да се дође „до истинске правде“ и да се нада у Бога „да ће свачија дјела наградити како треба“.¹¹⁴

Радовић детаљно Суду објашњава мотиве и начин његовог одласка из земље, јер је био „ријешен“ с друговима да се привремено уклони с политичке позорнице, „докле се страсти реакције не обуздају“. Међутим, нијесу имали мира ни у својим кућама, а само су тражили да се поштују Устав и права „народу једном призната“, притом да се не окрње права која је сам себи владар оставио. „Ми нијесмо могли бити виши католици него ли је папа, али где и то успје данашња влада са својим присталицама!! Ту је извор свију данашњих недаћа и несрећеног унутрашњег стања у Црној Гори. Реакционарима није ишао у рачун уставни живот и употребили су све могуће, да се врате на старо доба и да иза неодговорних фактора извршују своје зловне намјере и да се освете својим политичким противницима.“

Даље Радовић говори о Народној странци: „Нико није непогрешан, те не могу рећи да није гријешила и Народна Странка. Али ти грјехови били су мали и незнатни према оним противничким, и лако их је било поправити и једне и друге, а не још већма уводити у трзавицу нашу малу и сиромашну отаџбину.“ Послије дужег размишљања, каже Радовић, „о свему и раду реакције“ увидио је да, „а то је лако разумјети и свакоме ко хоће да поштено мисли“ док се страсти не ограние и „здрави разум и патриотизам то не за-

¹¹³ *Бомбашка афера*, ф. 4, Андрија Радовић Суду за суђење анархистичких злочина, Париз, 11. марта 1908.

¹¹⁴ Исто.

мијени“, опстанак у Црној Гори није користан ни њему ни његовим рођацима „ни политичким једномишљеницима“. Због тога је, каже „морао спрематити земљиште“ за будуће занимање.¹¹⁵

Радовић у писму наводи да је због тих околности тајно отишао у Котор 12. октобра и да су лажна сва друга измишљања и писања „безочних“ дописника „Београдских новина“ и „Словенске мисли“; да се, док је могао, борио законитим средствима, а пошто се даље тако није могло одлучити је да се „привремено повуче из те борбе“. Даље каже да су и њему стизале пријетње и анонимна писма „гдје се мени и друштву пријети и бомбама“, али да је све то издржао, да „заиста“ не би пошао у иностранство, да је знао шта ће дочекати, а нарочито „каквим ће безакоњима бити изложени“ његови родитељи.

Радовић у писму помиње и разговор с Митром Мартиновићем, министром војним, који му је дословце рекао: „Овђе се почело зуцкати о некаквом атентату и у то се уплијете и твоје име“. На то се Радовић није освртао „јер о некаквом атентату причали су отворено чланови владе и њихове присталице од јуна мјесеца прошле године“, а признаје да је једном рекао војном министру: „Све сте учинили што се радило за вријеме Владана Ђорђевића у Србији само још нема атентата“. За приче министра војног о атентату, Радовић каже да су биле вид застрашивања. „Уосталом то не би био ни први покушај у том смислу“.

Радовић каже да му се није остајало у Котору, гдје је сретао Марка Даковића и Милију Павићевића и друге, да им не би отежао ионако тежак положај јер су из Црне Горе изишли „усљед гоњења и свакојаким безакоња“. Једног дана је примијетио како поред гостионице „Пухаловић“ пролази улицом „познати неваљалац и зликовац Рајковић“ који „није чак нашао за нужно, да ме поздрави“.

Послије је пошао у Грац, а да је сматрао да је крив, каже, могао је да бира неку другу државу, с којом Црна Гора нема уговор о екстрадицији. „То бих тим прије учинио јер ми је добро била позната интимност између Томановићеве владе и Аустрије“.

Као „невин“ човјек, он би у Црну Гору и дошао, иако сумња у све зато што се „та ствар на велика звона кроз цио свијет проијела“, да зна да је, нарочито кад су из сукоба уклоњени „сви наши бивши правници, тешко сада једном цетињском суду повјеровати суђење такве парнице. Али се могло наћи начина да редовни судови суде, тим прије што наш кривични законик залуду предвиђа и веће злочине“. Шта се може рећи о члановима тог суда, „који су прије саслушања оптужених већ у скупштини изрек-ли им смртну пресуду?“

Радовић се осврће и на писање „Београдских новина“, које су се чак сјетиле да је он прије као предсједник владе предлагао да се смањи број стражара у Двору, како би било лакше „извршити завјеру“. То је, каже он, предлагао због расхода и буџета и да је „чудновато, да се дворска стража увеличава баш онда, кад је владар уставан“.

¹¹⁵ Исто.

Говорећи о славољубљу које му се приписивало, каже да не осјећа потребу да објашњава јер, да је хтио, могао је бити и „данас министар предсједник“ и члан „садашњег“ кабинета, што му је нуђено. „Сваки човјек мора бити славољубив, а мана је само кад је то славољубље прећерано“, и да зна да Томановић овако не мисли, али да ће се увјерити „јер вријеме је најбољи поштењак“.

Радовић даље каже како се зна да је он био противник и најмањих незаконитих средстава, а „некмоли“ да је учесник у једној завјери, и то против владара и династије према „којима имам доста обавеза и којима сам увијек био вјеран и одан“; то поштовање ни „данас“ није ништа мање неголи онда кад је уживао највише повјерење исте круне. „У то би се морало тврдо вјеровати па да ме клеветају и много важније особе од једног Рајковића и друштва му“. Те лажне оптужбе „измишљене“ су од појединих „ништаваца“ који то чине „или под нечијом пријетњом или наговором или да би себи ублажили казну, или се пак ослањају на људе, који су и моје име умијешали само дако би што више имали присталица“. Истина, каже се „два без душе, трећи без главе“, али ко тако ради „правда ће му се осветити“.¹¹⁶

На крају Радовић констатује да сви дотадашњи поступци према њему и истомишљеницима показују јасно „да се иде к томе, да се компромитујем у једној оваквој сенсационалној парници“, да зна да их суде политички противници, али да добро знаду да ће „кад тад свачија дјела изаћи на виђело и да ће код нас као и свугда правда, слобода, једнакост и истина тријумфирати“.

Тај природни ток никаква сила и ничија клевета не могу зауставити, тврди Радовић и наводи италијанску изреку „Пријатно се смије ко се потоњи смије“. Не признаје никакву већу оданост династији од њега и његових политичких истомишљеника. Каже да им је сва „погрешка“ што су тражили да се строго поштују Устав и закони, што ће им бити и убудуће начело, да ће се борити законитим средствима против свих влада „које буду слѣдовале кобним правцем Томановићеве владе“, да није изрод ни он ни његови другови: „Ми смо били и бићемо браничи Отаџбине и Престола, а издајници и изроди су они који нас клеветају“.¹¹⁷

На позив Суда, бивши посланик Саво Ђурашковић одговорио је негативно, наводећи као узрок здравствене разлоге, „ма да се ‘као неки анархиста’ јавно позивам преко званичног листа да предстанем Књаж. суду... што је, мислим, јединствени примјер у криминалистичким анализима, и да такав назив тешко би примио и најординарнија скитница, а камо ли један омладинац, чија је прошлост била по све исправна и примјерна. Који пак као народни посланик ангажује цио труд и способност на патриотску сарадњу опште ствари и то без икакве задње намјере“.

Начин позивања ислѣдном судији, каже даље Ђурашковић „неповољно упливише на мој одвећ осјетљиви темпераменат у датим приликама“, те да би се и поред свега „радо одазвао“ судском позиву, да није раз-

¹¹⁶ Исто.

¹¹⁷ Исто.

лог болест нервне природе којој је највећим дијелом допринијела власт шиканирањем њега и његове породице. Даље, наводи у писму да је отишао из Улциња и Црне Горе легално, с пасошем, али да је сумња настала зато што је у Котору чекао брод три дана и отпутовао 17. октобра за Трст на лијечење код брата, а у априлу 1908. дошао у Београд. Тврди да је истина да је у Котору први пут у животу срео Стевана Рајковића, који је причао о бомбама, атентатима, борби клубаша и праваша и слично, чему није придавао пажњу.

Ђурашковић каже да у завјеру не вјерује, „те и данас да се увјерим да је *de facto* некаква завјера постојала не знам бих ли нашао за потребно о томе зубе обијелити, јер како из прошлости тако из садашњости сматрам да „афера с бомбама“ остаће увијек у мојим очима једна модерна фантазија, фасонирата ала Рајковић, која би прије нашла мјесто у којем од Жил Вернових романа него у свјетској криминалистици 20-ог вијека“.

На крају Ђурашковић каже да је „оволико сматрао за дужност изјаснити се“, не толико ради њега „колико ради истине, ради мојих пријатеља и фамилије која је пострадала због мене, због мојих карактерних и патриотских начела са којима мислим и истрајати“.¹¹⁸

Остали осумњичени у Србији, и поред одбијања екстрадиције, позивани су од „Управе вароши Београда“ да приме позив, међутим, они су то одбијали: „Нећемо да примимо позиве овога Суда, што знамо да по нашим законима такав Суд не може постојати. Позиви су нам саопштени, али ми то исти из горњих разлога нећемо следовати на претресу, а власт нека ради шта хоће.“¹¹⁹

И група емиграната одговара „цетињском пријеком суду“, потврђују да су добили позив од „некаквог анархистичког суда“. Констатује се да су тим позивом осумњичени „сви емигранти, који су у туђини тражили склоништа од несрећног и крвавог терора, зацареног у нашој отаџбини, да су учесници једне завјере, којом се по ријечима званичног представника несрећне фирме др Томановића, ишло на то да се обезглави Црна Гора и уништи њено државно биће.

Ради оних несрећних жртава, које труну по казаматима црногорским, а којима је сва кривица што су поштени људи и што нијесу своја убјеђења продали на срамотној лицитацији... и ради јавности, томе суду и газдама његовим, на поменути позив рећи ћемо претходно само оволико: С доласком др Томановића на Управу земље оживјела је она стварна апсолутистичка машина снабдјевена модерним справама за убијање и физичко и морално. Народу су одузета грађанска права и живот и имање његово стављено је на расположење повлашћених државних разбојника. Они који мирно нијесу гледали све ужасне пошљедице таквог нечовјечног повлашћења остављени су ван закона; Народна странка и њени

¹¹⁸ *Бомбашка афера*, ф. 4, Саво М. Ђурашковић Суду за суђење анархистичких злочина, Београд, 8. мај 1908.

¹¹⁹ *Бомбашка афера*, ф. 4, Изјаве дате у Управи вароши Београда 1. маја 1908. о позиву Суда са Цетиња осумњичених: Сима Шобајића, Јована И. Ђоновића, Љуба Павића и Тодора Божовића.

представници сматрани су као разбојници, анархисте и антидинастичари и на тај начин извршени су беспримјерни вандализми. Почело је се од убиства народних посланика и невине дјечице, па све до рушења и пљачкања приватних имања, културних установа и бешчашћења фамилијарних светиња. То такво крваво стање јавно је с највишег мјеста везивано за династију и цио народ стављен је у стање неправног робља, а на сваки његов миг да брани свој углед и достојанство, да брани своје светиње и да заклони свој незаштићени живот, с највишег мјеста му је се још јавно пријетило потпорним непријатељским упадом са стране. Мјесто устава само је се чула ријеч владарска, а мјесто позитивних закона звечала је бригаирска и перјаничка палошина.¹²⁰

У писму се даље анализира владавина црногорског режима: да је у нову скупштину „угурана“ под „именом“ посланика „једна неморална, бандитска гомила бивших жандарма, перјаника, командира, бригадира итд.“. Таква скупштина „хтјела је своје политичке противнике подврћи законски још и једном анархистичком суду, те је на основу једне противустановне наредбе изгласала један смушен „закон“ и дала му повратну силу – формиран је пријеки суд.“

О члановима суда кажу да су у питању највећим дијелом личности „које оличавају данашњи режим, личности маркиране и као лични противници свих оптужених. Те „судије“ компромитоване су и самим убиствима, крађама, разбојништвима и другим нечасним радњама, тако да у здравом друштву не могу имати ни грађанске части. Те „судије“ су учествовале и помагале да се ставимо ван закона, и да се лишимо својих имовишта; јавно су са сјекиром у руци нападали на живот наш и наших фамилија и прије те тадашње „завјере“... да пред њима одговарамо... а у напријед јавно су са скупштинских трибина огласили нашу смрт; у напријед су пустили у хајку за нама чете плаћених разбојника, по туђим земљама. У напријед су нама и нашим породицама отели и разграбили имања; позивају нас „судије“ на јавну расправу а мјесецима парају и бију бајонетима и камцијама оковане старце и дјецу, само зато што су крвни сродници њихових политичких противника.“¹²¹

Даље се говори у писму шта о свему томе мисли јавно мњење у другим земљама, а нарочито у Српству. „Па не само да су они и њихове радње познате јавности, него су познате и двијема државама, које су апеловале да им помогну спасавање земље од ‘анархистичких умишљаја’“. Затим да о афери најбоље говори негативан одговор на захтјев о екстрадицији, јер су државе Аустроугарска и Србија „видјеле“ да се њихов разлог базира на „материјалу“ исписаном „најгрознијим мукама“ и „мизерности нових сплетака“ и „држећи у својим рукама истакнутије противнике као невинне сваке одговорности ослободиле“.

Констатује се да је, према свим наведеним фактима, цио државни апарат у Црној Гори и кривица сваке врсте по калупу једног државног анархисте, једног моралног и политичког разбојника, чија је трула дупља

¹²⁰ *Бомбашка афера*, ф. 4, одговор Суду од стране групе прозваних и осумњичених Баја Гардашевића, Јована Ђоновића, Лазара Дамјановића, Марка Даковића и др., Београд, 2. мај 1908. (Подвукли потписници писма – примј. В. И.)

¹²¹ Исто.

својим потоњим дахом исписала и „закон о анархистичком суду“; формирала „суд“ који је лишен и правде и моралне подлоге¹²².

На крају се дају прогнозе посљедица таквог начина владавине: да режим из „своје обијести“ тренутно и остане побједник, они су својим чињењем „захтјевима напредних елемената подигнули бунтовничке смјерове и онда комотно изводили зликовачка и анархистичка, „политичка посла“ која би и у једној Турској, посредством европске интервенције морала бити спријечена“; да су од њихове отаџбине начинили земљу у којој су „правни појмови из основа уздрмани и за дуги низ година“ истакли, „брану за увођење истинске демократије“, а да ће посљедице таквог незаконитог рада сносити лично виновници „са оним који вас је помагао“. Тврде да они никад нијесу били за уништење „државног бића Црне Горе и њене династије. И према томе, ни ваши дрски умишљаји, ни све ваше злочиначке радње, које иду на штету не само нас, наше домовине и читавог српства, не могу нас одвојити од земље за коју су наши претци поднијели толико жртава у прошлости и за коју нас везују толико невино палих и измрцварених жртава у садашњости.“¹²³

Ислѣдна комисија на челу са Лопичићем водила је, како он каже, „највећом брзином“ истрагу над осумњиченима, „дању и ноћу“, те да су Рајковићеви искази били „рекла – казала“¹²⁴.

На крају је ислѣдна комисија (Лопичић, Саво Вулетић и Саво Радуловић) утврдила да је од осумњичених (оптужених) крив само Рајковић, а остале притворене су пустили на слободу а све списе послали Обласној управи прије него је оформљен Суд за суђење анархистичких злочина. Суд их је касније поново притворио и предсједник Суда Лабуд Гојнић и државни тужиоци и ислѣдне судије Јанко Дрљевић и Павле Вујисић су „редовно“ читали да им се „суди“ по њиховој „тужби“. Због тога су ислѣдници, каже Лопичић, протестовали „али нијесу смјели даље ићи“ и то урадити јавно.¹²⁵

Лопичић пише да је и књазу Николи казао да је по његовом мишљењу крив „само Рајковић и нико више“ и то као „анархиста или као наговорени клеветник“. Књаз је на то питао је ли крив Андрија Радовић који је побјегао. Лопичић му је на то одговорио да је Радовић побјегао због једног писма принца Мирка, са којим му је дао до знања да бјежи. „Да ли је то било у доброј намјери или да се створи јасан разлог како би се боље окривио, ја не знам, то да оптужба Рајковића против њега нема никаквих отворених доказа“¹²⁶.

¹²² Исто.

¹²³ Исто. Одговор Суду су потписали: Бајо Гардашевић, члан Великог суда у пензији и бивши народни посланик; Јован Ђоновић, студент философије; Лазар Дамјановић, свршени правник; Љубомир Павић, трговац; Марко Даковић, свршени правник; Милија Павићевић, бивши народни посланик; Перо Врбица, бивши чиновник; Симо Шобајић, бивши народни посланик; Тодор Божовић, студент философије. На крају у „примједби“ се каже да је исти одговор и оних оптужених омладинаца, „којима школски закони забрањују путем јавности дати своју ријеч“. Писмо је, иначе, писано руком, али у назници стоји да су га штампали или намјеравали да штампају у штампарији „Раденка Раденковић и комп.“.

¹²⁴ С. Лопичић, н. д., 20.

¹²⁵ Исто, 44–45.

¹²⁶ *Бомбашка афера*, ф. 4, Изјаве дате у Управи вароши Београда 1. маја 1908. о позицији Суда са Цетиња осумњичених: Сима Шобајића, Јована И. Ђоновића, Љуба Павића и Тодора Божовића, С. Лопичић, н. д., 46–48.

Суд ће наредбом о стављању у истражни затвор 17. децембра 1907, поред лица која се налазе у „домашају“ власти, тражити екстрадицију оних који се налазе у другим земљама, о чему је већ речено. „Из наведених околности Суд је утврдио, да су именовани начинили кривицу из параграфа 87. Кривичног законика казнив у по параграфу 88. истог законика – па је на основу члана 1. у вези са чланом 3. „Закона о истражном затвору од 10. новембра 1900. године ријешено“ да се осумњичени „ставе у истражни затвор“ и „поведе против њих кривична истрага“.¹²⁷

Свједок Ђорђе Настић

Лопичић износи још један детаљ, а то је његово путовање и састанак са Ђорђијем Настићем у Земуну у Боки. Наиме, Ђорђе Настић, Србин из Босне, студент Бечког универзитета, био је један од „крунских“ свједока на суђењу у бомбашкој афери.

Лопичића су упутили 22. децембра 1907. на састанак предсједник Владе др Лазар Томановић и обласни управитељ Јанко Вукотић. Наложили су му да „добро саслуша“ све што му буде Настић рекао и узме документацију коју му да, да је њихов човјек „који нам много вриједи“, да се лијепо односи према њему, „да види да смо му захвални“ и дали му 300 круна које је требало да преда Настићу, као и једно писмо с препоруком да га добро чува и преда Нику Јовићевићу, официру и „рођаку Насљедникову и Јанкову“, који ће бити с Настићем. Лопичић је био изненађен „љубазном предусретљивошћу“ аустроугарских власти. Писмо које је послао Јовићевићу, Лопичић је кришом отворио и прочитао. У њему је писао: „Драги пријатељу, нијесам могао лично доћи по вашем позиву него шаљем вам Стева Лопичића; можете му слободно предати што имате, према њему будите у причи вазда резервисани, да не би схватио вашу улогу јер је он јако бистар човјек и велики полицајац. Дане (Данило) је много задовољан, ствар је одлично изведена, и много се диви како подвалисте оним воловима (Србијанцима) он те једва чека да му причаш. Кад писмо прочиташ рани га добро да ми га повратиш кад дођеш. Твој пријатељ.“¹²⁸

Настић је у разговору с Лопичићем, Јовићевићем и извјесним Симом Јовановићем, који је био у Настићевом друштву, између осталог казао да је „имао силних напора, док сам успио у Крагујевцу извући оне бомбе; мене је то доста материјалних трошкова стало, и вашу сам владу много задужио. Познанства са вашим студентима брзо сам учинио, вољни су за моменат и даду се загријати, али се некако нерадо лаћају оружја за борбу, и да није стигао Стеван и онај стари, вјерујем да би их Тодор бацио у заход и сва би се наша ствар свела на нулу. Право да кажем, и Ђурчић ми је много ваљао... ви сте на Цетињу без опасности могли чекати бомбе, јер сте о свему раније били извијештени и циљ је постигнут“.¹²⁹

¹²⁷ *Бомбашка афера*, ф. 4, Наредба о стављању у истражни затвор, бр. 14, В–1907–9, 17.12.1907. Суда за суђење анархистичких злочина.

¹²⁸ С. Лопичић, н. д, 28–30. Писмо је предао Лопичићу Јанко Вукотић.

¹²⁹ Исто, 30–31.

Настић је Лопичићу предао и „Револуционарни статут“ „српских патриота“ у Аустроугарској и рекао му да су на челу те организације браћа Прибићевић, да је и он члан те организације која се простире и на Босну и Херцеговину и Црну Гору, што је у вези са „омладинским покретом“.

Настић је био изненађен и незадовољан новцем који му је послат са Цетиња и тражио је више него троструко (10.000 круна), каже Лопичић.

Статут који је Настић предао у Зеленици, Лопичић је дао Јанку Вукотићу, а овај барону Куну, аустроугарском посланику на Цетињу. На основу овог Статута створен је „Загребачки процес“, по којем се судило Србима у Аустроугарској. „Ово је био предвјесник анексије Босне и Херцеговине, коју је Аустро-Угарска врло лако извела, пошто је претходно завадила Црну Гору са Србијом, а у чему јој је много помогло и званично Цетиње.“¹³⁰

Јован Ђонович као доказ да је Јанко Вукотић учествовао у монтирању афере, наводи лист „Српску ријеч“, односно једно ухваћено писмо Јанка Вукотића, које је овај упутио његовом агенту у Чикагу (САД), Митру Бањевићу, гдје му се Вукотић захваљује на извјештају и јавља му: „Ми смо са овамошњим планом скоро готови, и до који дан чућеш и ти и цио свијет шта ћемо ми овамо учинети. Ми смо ове што смо се од њих имали бојати свршили. Само што су неки опазили те су утекли у иностранство“.

Писмо је Вукотић писао 19. октобра, два дана прије него што је Рајковић однио бомбе на Цетиње. Вукотић је постојање овог писма демантовао као подвалу, али га је лист у наредном броју објавио као факсимил.¹³¹

Руски војни агент на Цетињу, Потапов, извјештава на основу догађаја са Гаталом, министром војним за вријеме владе Андрије Радовића, који му је описао неке поступке Јанка Вукотића у вези са руским официрима који су обилазили касарне. Како Потапов децидирано каже, Гатало му је рекао: „Какав је нитков Јанко“. Гатало се школовао у руској војној школи, а за вријеме бомбашке афере морао је да емигрира из Црне Горе. Касније се вратио и био главни интендант црногорске војске.¹³²

На састанку у Зеленици присутни Никола (Нико) Јовићевић био је црногорски агент у Земуну. Иначе, прије тога је био у немилости црногорског режима и двора, што се види из једног његовог писма књазу Николи, у којем га, између осталог, моли да му „опрости“ и врати у „службу“. Јовићевић „признаје“ да је „наљутио“ књаза, али да ће он узети у обзир његову „бујну младост, неискуство и никакву тегобу живота“, јер је књаз опраштао и „зликотцима“ који су много „шта радили“ против њега, те да ће му уважити молбу и „вратити“ га у отаџбину, а радио је, „што није потребно напомињати“, у инострану и србијанској штампи против „непријатеља“ књажевих и његове династије.¹³³

¹³⁰ С. Лопичић, н.д., 31–34.

¹³¹ Ј. Ђонович, н.д., 184.

¹³² Видјети: Н. М. Пошайов, *руски војни агенти у Црној Гори*, том II, дневник, Подгорица – Москва, 203, 28.

¹³³ Ф. Никола I, к. за 1907, Никола А. Јовићевић књазу Николи, Земун, 15/8, 1907. Иначе официр (бивши) црногорске војске, сродник по мајци црногорске династије; Ђонович каже да је дошао у Београд као „незадовољник“, а за вријеме бомбашке афере постао

Према Јовану Ђоновићу, Настић је као „крунски“ свједок династије дао свој исказ прије јавне расправе, 7. јула 1908. Послије нагодби око новца за његов рад по овом питању, Настић се јавља као свједок црногорски и аустроугарски. Његово појављивање је у много чему утицало на процес. До тада су истрага и оптужба биле базиране на Рајковићевим исказима да је завјера скована на Цетињу, да су је осмислили прваци Народне странке са Даковићем, а да је омладина, набављајући и доносећи бомбе, постала помагач и саучесник.

Настић свједочи да се „разочарао“ у србијанске „патриотске кругове“ који су окупљени око „Словенског југа“, јер су се њихово писање и напади на књаза Николу косили са његовим „патриотским осјећањима“. Он је завјеру „открио интуицијом“ и „сумњивим држањем“ капетана Јакова Ненадовића и уредника „Словенског југа“ Љуба Јовановића – Чупе. Тако разочаран, прелази у Земун и саопштава „сумњу“ црногорском агенту Јовићевићу. Углавном, свједочење Настића се сводило на то да су бомбе израђене у Крагујевцу по поруци капетана Ненадовића, иначе рођака краља Петра, а зета војводе Ђура Петровића; да је у „Словенском југу“ скована завјера; да је новац за финансирање овог посла дао принц Ђорђе; да је омладина само извршилац, а састанак на „Романовој ливади“ вођства Народне странке, по Настићевом свједочењу, спада у царство „фантазије“ и да они могу бити само саучесници. Тако је „основица завјере“, умјесто, „по Рајковићу, да јој буде зачетак на Цетињу, а саучесници у Београду, по Настићу је инспирација и зачетак у Београду, а саучесници могу бити на Цетињу. И то, зачетници и инспиратори су краљеви рођаци, официри на служби у двору, присни пријатељи династије, чак и краљевски принчеви“ – констатује Јован Ђоновић.¹³⁴

Настић на Суду каже да ова афера, коју изводе Црногорци „заслијепљени ђаци, заведени тежаци и политичари болесних амбиција нема никаквог црногорског обиљежја... Исто тако није домаћа, није црногорска, ни техничка страна овога злочина... Дакле, костур злочина није домаћи, он је страни, и наглашујем, да је створен од људи, који су стајали за Тодором Божовићем, од оних, досад непознатих индивидуа, у Београду, који су дали сва упутства, створили план и пружили материјална средства за извођење злочина...¹³⁵

По Јовану Ђоновићу, Настић је био „обичан бошњачки агент провокатор“ кога је Аустроугарска послала у Београд, да ради са српском и јужнословенском омладином и да је „по свој прилици“ увуче у какав рад који би компромитовао Србију и виђеније људе на „словеначком југу“, да се то „види“ нарочито из Настићеве преписке са обавјештајцем Михае-

„шеф“ црногорске тајне полиције. Из Београда је протјеран као „посве сумњив“. (Видјети: Ј. Ђоновић, н.д., 195)

¹³⁴ Ј. Ђоновић, н.д., 143–145.

¹³⁵ Опширније видјети: Ђорђе Настић, *Моје афере*, Загреб, 1908, 1, 9. Настићева брошура је састављена углавном од његових исказа на Суду на Цетињу, односно стенографских билежака XI Сједнице Суда за суђење анархистичких злочина од 21. маја (3. јун) 1908. Брошура му је служила као одбрана од „клеветника“, јер је на његово чело штампана ударила „жиг неваљалца“.

лом Форнером, да Настић није имао „никаких веза“ са Црногорцима, а да му је тек при крају боравка наређено да се „позабави“ и њима. „То би могло бити тек после кнежевог пута у Беч“. Аустроугарској је било „најзгодније“ отпочети „компромитовање“ Србије преко Црне Горе „па тек онда открити комплоте и афере противу сигурности и интегритета царевине“.

Ђонових констатује апсурдност Настићевог свједочења да је завјера скована у Београду још у фебруару, док Рајковић тврди да је чуо од Новаковића да су први разговори о завјери поведени у септембру, а у Београду почетком октобра. Јован Ђонових закључује да је апсурдно да је завјера скована још док су „народњаци“ били у власти, међутим, да „уистину“ мистификација о завјери скованој у Београду почиње од фебруара, да је то саопштио књаз Никола лично Радовићу, а овај Ђоновиху; да је Радовић том приликом књазу рекао да треба све до краја да му каже како би се завјера спријечила, а да му је књаз одговорио: „Рећи ћу ти кад буде вријеме!“. Овај разговор се „чудно“ поклапа, каже Ђонових, са одласком Ђорђа Настића за Крагујевац. Њега тамо шаље Јаша Ненадовић не казавши му „зашта ће им гранате које треба да донесе“, те да се Настић „довија, извјештава Беч, а овај по свој прилици књаза“. Да је информација потицала од домаћих агената, Ђонових каже да би било логично да је саопшти Радовићу, као предсједнику владе и да не би имао разлога да крије „домаћег достављача“.

Ђонових износи још један занимљив детаљ, који му је касније саопштио такође Андрија Радовић. Томанових је у мају позвао Радовића и замолио га да не диже револуцију. То је било у вријеме боравка књаза Николе у Бечу и поклапа се са Настићевим „разочарањем“ последије разговора са Ненадовићем и Љубом Јовановићем.¹³⁶

Једна друга Настићева брошура, „Финале“, постала је „базом“ загребачког процеса против угледних Срба у тадашњој Аустроугарској.

Брошуру је штампао исте 1908, прво издање било је у Будимпешти у јулу, а друго у Загребу.¹³⁷

Настић је у својим брошурама оптужио званичну Србију и њен двор, организацију „Словенски југ“ и њене чланове да су „језгро револуционарних завјера“. Јован Ђонових каже, да је Настић то урадио, поред осталог, и зато што је био човјек са много пакости и жеље за осветом. На процесима у Цетињу и Загребу, он је нагласио да је био лично у Крагујевцу, лично их видио или их правио, како је говорио, што „није искључено“, али су оне онда биле намијењене у друге сврхе, можда и у вези са „самим Настићем“. У њега су посумњали одређени људи у Србији с којима се дружио и виђао, а то га је навело на освету, што се види из Настићевог писма упућеног Јакову Ненадовићу – наводи Ђонових. У писму је Настић запријетио: „Осветићу се као што се свети тијело без душе, глава без мозга, индивидуа без идеала.“ И „заиста се освети“! На Цетињу је оптужио Србију и уједно дотурио „фалсификат неког револуционарног статута“,

¹³⁶ Ј. Ђонових, н.д., 145–147; Детаљније видјети: Ђ. Настић, *Моје афере*.

¹³⁷ Видјети: Ђорђе Настић, *Финале*, Загреб, 1908.

који је Цетиње прослиједило Бечу, те је тако дата могућност Аустроугарској да прогони „највиђеније Србе“ у Монархији.¹³⁸

Настић каже да у „Финалу“ износи „непобитне аргументе“ који ће доказати да се црногорска „афера с бомбама излегла и припрема за велику опћу револуцију свих јужних Словена“. Даље „признаје“ да му је било потребно седамнаест мјесеци „трзавица, лутања и разочарања“ да стекне „садашње искуство“, да се „одрекне и отресе савеза са људима, који, на жалост, још и данас господаре нашим јавним мишљењем“.

Настић даље каже да је могао и раније расвијетлити „најтамније моменте црногорске афере с бомбама“, али да није то учинио. Ћутао је, каже, девет дана јавне расправе, зато што је вјеровао да „инспиратори црногорског злочина нијесу бескрајно безочни и покварени“, вјеровао је да „своју прљаву игру неће тјерати до врхунца“.

Затим, Настић закључује, да је јавна расправа на Цетињу „доказала“ да покушај „терористичке акције нијесу инсценирали данашњи црногорски власници, него да је цијела ствар потекла из Београда“.

Овај га је „бескрајни безобразлук“ вријеђао и стога је „замолио за ријеч на расправи“ и исказао оно што је „знао“, „чувајући се“ да не почне „ни једном ријечи намјеравану јужнословенску револуционарну акцију“.

Даље говори да га је због тога напала штампа да је „аустријски агент“.

Оно што није учинио прије, чини „данас“, јер сматра да је из тих разлога „лишен свих обавеза и обзира према људима, који су у својој најамничкој служби повриједили моје најинтимније осјећаје...“

Настић каже да је свјестан да ће његово „излагање“ у брошури дати повода аустроугарским властима да га „закуче“ казним законом, као и друге личности, да ће материјал који износи добро доћи неким круговима у Аустроугарској који су непријатељски расположени према Србима и свим Јужним Словенима, а „можда“ и да Аустроугарска примијени и репресивне мјере на „Словенском Југу“; али да зна и да ће његова „исповијест“ учинити „крај“ припремама и евентуалним покушајима револуционарног рада, као и „изопаченом коментарисању црногорске афере с бомбама“ и свим будућим „лудим“ политичким плановима и „безочним“ спекулацијама „српског Пијемонта“, те да је стога и крстио брошуру „Финале“, које ће, у ствари, бити „финале бајке“ да је он „аустријски агенат“ јер да је то „истина“, одавно би „аргументи“ које износи у брошури били у рукопису аустроугарских власти. Наводи да то чини баш у „интересу српског односно јужнословенског народа“ јер је схватио да је прави пут не „буна“ већ „прогресивне еволуције“.¹³⁹

Даље Настић говори како је дошао у Београд, шта је радио, како се упознао са „револуционарима и завјереницима“ који су се одлучили на „опћу револуцију“, те да у том правцу прво треба да се предузму „терористичке акције“ у Хрватској, Босни и Херцеговини, Далмацији и Дубровнику.

¹³⁸ Ј. Ђонових, н.д., 149.

¹³⁹ Ђ. Настић, *Финале*.

За такав рад „пристали су“: професор карловачке богословије Валеријан (Васа) Прибићевић, поручник у Крушевцу Милан Прибићевић, брат народног посланика Светозара Прибићевића као и њихов брат у Хрватској, чиновник Адам Прибићевић, народни посланик Будо Будисављевић и др.¹⁴⁰

На крају брошуре Настић доноси и „статут“ тзв. „јужнословенске револуционарне организације“, што ће послужити као доказ на Загребачком процесу.¹⁴¹

На основу Настићевог „Финала“, државни тужилац Акурти подигао је оптужницу против Адама Прибићевића и педесет двојице Срба у Хрватској, ради „злочина велеиздаје 12. сијечња 1908. године“, а која је епиграм добила на суду 1909.¹⁴²

Настићево свједочење изазвало је буру протеста тадашњег јавног мњења. За оптужбу да је у завјеру уpletен и принц Ђорђе, син краља Петра, а унук краља Николе, односно син његове кћерке Зорке, који је рођен и одрастао на Цетињу, Ђорђе ће у својој књизи рећи: „...ја са болом констатујем да се у логици мога деде или можда у његовим намерама нешто изменило. Несхватљиво ми је да он заиста мисли да му наша кућа, наш дом у коме је одувек било љубави за црногорску породицу и деду руши престо и углед...“¹⁴³

И руски дипломата Штејн је, пратећи детаљно процес и Настићево свједочење, примијетио да предсједник суда није „ни једном“ реаговао на Настићеве тврдње да су прави „иницијатори“ и „душа“ завјере наследник престола Србије, а да је о „злочиначком подухвату“ био упознат и краљ Петар, као и то да је српски посланик, у знак протеста, добио налог да отпутује са Цетиња у Београд наводно на „одмор“.¹⁴⁴

И Симо Поповић каже да је у агитацији и монтирању завјере ангажована била и „земаљска влада Босне и Херцеговине“, од које је и књаз Никола добијао информације о завјери, а све са циљем стварања несигурности уочи намјераване анексије.¹⁴⁵

И руски дипломата Штејн каже да многи Настића сматрају аустријским шпијунском и провокатором.

Штејн је због помињања србијанског двора и владара разговарао и са књазом Николом, који му је рекао да је имао искрену жељу да „избјегне све што би могло заоштри односе између Црне Горе и Србије“, да се књаз могао убиједити да је предсједник суда на све начине радио да „отклони“ такве покушаје; али да чашу стрпљења преливају новинари, који су тврдили да су бомбе у Београд „стигле са Цетиња“; да су преко свега,

¹⁴⁰ Исто.

¹⁴¹ Исто.

¹⁴² Видјети опширније: *Говори браниоца у казненој јарници против Адама Прибићевића и педесет двојице друга ради злочина велеиздаје*, Загреб, 1909.

¹⁴³ Ђорђе Карађорђевић, *Истина о моме животу*, Београд 1969, 210–211.

¹⁴⁴ Ф. Приновљени рукописи, к. за 1908, Тајни телеграм Штејна министру иностраних послова, Цетиње, 22.5/4.6.1908.

¹⁴⁵ С. Поповић, н.д., 533.

рекао му је књаз Никола, србијански двор и влада добили „према дјелу“ и „што су тражили“.

На крају, Штејн каже како му се чини да су доказане чињенице да су само бомбе направљене у Крагујевцу; међутим, „недоказана је чињеница“ о удјелу србијанског двора.¹⁴⁶

Симо Поповић наводи да би ослобађајућа пресуда на Цетињу ишла у прилог Настићевим жртвама у Загребу, али књаз Никола није то учинио јер се осудом Срба у Загребу, на основу свједочења „агента Настића“, постиже „свједочанство“ о оправданости пресуде на Цетињу, односно да је „Биоград гнијездо завјере“, не само против његовог живота и династије него, ето, и против „цјелокупности Аустрије“, те да је на челу „тијех комплота главом краљ Петар“, коме књаз Никола није никад могао опростити што му је „преграбио“ српски престо, па се „надао“ да ће оптужба против њега „не само отежати положај него можда проузроковати и пад“.¹⁴⁷

Насупрот томе, каже Поповић, афере су проузроковале даљи пад угледа књаза Николе, а да је нарочито била тешка Масарикова изјава против њега, поводом одбране Срба оптужених у Загребу, како „има доказе“ који „не допуштају никакву сумњу“ да је „главом“ књаз Никола обавијестио „аустријску владу о велеиздајничкој завјери“.¹⁴⁸

Ђоновић се позива на сарајевско гласило „Народ“, које је објавило факсимиле писама и телеграма размијењених између Настића и појединих лица из Црне Горе, те између аустријског обавјештајног капетана Форнера и Настића, којима је утврђена сарадња црногорске владе и аустријских агената. У једном таквом писму Томановићу, Настић пише да је принуђен да му се обрати лично, „јер сам највише из симпатије према вама и узео на се тешку задаћу коју ми повјеристе“.¹⁴⁹

Новица Ракочевевић такође констатује удио Настића у бомбашкој афери, наводи да је у Сарајеву постојао шпијунски центар који је вршио истрагу за рачун црногорске владе, да је веза водила преко црногорских агената, од којих су најистакнутији Никола Јовићевић и Ђуро Врбица. Уједно, тај шпијунски центар је радио пуном паром и за рачун Аустроугарске.

За своје услуге, даље каже Ракочевевић, Настић је тражио, за ондашње прилике, позамашну своту новца од 24.000 перпера, али да нема података колико су му од тога дале црногорске власти.¹⁵⁰

Значајно је и шта Томановић каже, мада касније, о завјери и афери с бомбама. Наводи да су Настића чланови друштва „Словенски југ“ примили лијепо, да је ишао у Крагујевац, али да је убрзо изазвао сумњу. Међутим, „Настић је свршио свој посао“. Томановић каже да је вијест о завјери прво добијена од турског посланика из Београда, који „доставља свом колеги“ Февзи-паши на Цетињу да се у „Биограду нешто спрема против Црне Горе“, што он То-

¹⁴⁶ Приновљени рукописи, Штејн министру иностраних дјела, Цетиње, 25. мај 1908, бр. 17.

¹⁴⁷ Исто, 537–539.

¹⁴⁸ Исто, 540.

¹⁴⁹ Ј. Ђоновић, н.д., 151–152.

¹⁵⁰ Новица Ракочевевић, *Црна Гора и Аустрија–Угарска 1903–1914*, н.д., 40–41.

мановићу повјерљиво саопштава. Међутим, они су били „преузели мјере погрешне“.

У октобру Томановићу долази пошта да је „роба кренула и по мору и по суку“. Долази му и „Нико Јовићевић који је живио у иностранству, нешто компромитиран, да ми растумачи ону депешу из Земуна“.

Кад је Рајковић дошао с бомбама из Котора, Томановић је, каже, рекао својим колегама и за депешу и за долазак Јовићевића, којег су позвали да им каже како је он дознао за бомбе. „То му је казао један босанац.“ Затим, да је добро то што му је казао и да њега треба саслушати. Књаз Никола је најприје за Настића рекао: „То је сумњив човјек“. Међутим, Томановић је казао својим сарадницима да треба поводом тога, у циљу истраге, и „црног ђавола“ саслушати. То је урадио Јовићевић и довео Настића. Истрагу је водио „префект¹⁵¹ престонице, сердар Јанко Вукотић, који га је саслушао“. Тај „Босанац био је прослављени омладинац Настић“. Томановић каже да се упознао са Настићем: „Симпатичан, интеллигентан младић... код мене је учинио добар утисак.“ Посавјетовао га је да положи неки заостали испит на студијама и дао му у ту „сврху“ двјеста перпера. Настић је код Томановића дошао да му „преда брошуру“, а затим је пожурио натраг због „војне обавезе“. Вукотић му је дао „двје хиљаде перпера“. При разговору је помињан „тајни документ“.

Кад је због „истраге“ затражио двадесет четири хиљаде перпера, они су га одбили. Међутим, „он ће се наметнути Цетињском суду“, а последице судске расправе је „полицијски проћеран са Цетиња“. Томановић даље каже да је Настић о свему обавјештавао аустријску легацију у Београду, а она Беч. Знали су како су бомбе путовале преко Босне и Херцеговине и како су депоноване у Боки, док је штампа упорно нападала Настића као цетињског агента, тако „да је била завела и Масарика“, тадашњег председника Чехословачке Републике све док се није открила истина да је Настић аустријски агент.

Аустроугарској је „требало да закрви Црну Гору са Србијом па да анектира Босну и Херцеговину“, а Црна Гора је због тога „тада заборавила шта је било 1907. па је послала у Београд сердара Јанка Вукотића, да Црна Гора и Србија раме уз раме устану против Аустрије“. Због тога се „чудио“ барон Кун „како смо брзо заборавили шта је било“. Он му је одговорио да је „то била наша домаћа ствар, а да је анексија Босне и Херцеговине атентат на будућност цијелог српског народа“. Томановић сматра да је Црна Гора за вријеме анексије остала на врхунцу свог позива иако се њено држање хтјело приказати као „уговорено с Аустријом“, за шта је штампа „оптуживала“ књаза Николу.

Томановић се осврће на политичке прилике у Црној Гори од самог свог доласка на чело Владе; „шириле су се вијести о револуцији у Црној Гори“, а да се то и догодило, Аустроугарској би послужило као „готов изговор да уводи ред у Црној Гори, да утули ватру у сусједство“, због чега је војска у Боки била приправна. А та „крвава“ влада Томановића је,

¹⁵¹ Управник града, полиције, начелник (лат.).

„гдје год је ко какав неред приредио сваку искру водом тулила. То је моја „крвава“ бомбашка афера која је јавном судском расправом, са дипломатским кором и излагањем стенографских биљежака у службеном листу хтјела да покаже је ли сама влада „аферу удесила да се ослободи од опозиције“.

Томановић износи један занимљив детаљ: да није било таквог напада од штампе и оптужених, „књаз Никола шћаше завјеренике повратити у Биоград, као оне потписнике брошуре, али му ми нијесмо дали, јер шћаше њихова информација остати на нас тежа од смрти“.¹⁵²

О „завјери“ из Београда извјештава и руски дипломата, који не допушта себи „ни помисли о могућности чак и претпоставке“ да је србијанска власт, „а тим више“ краљ, узела учешћа у било каквим плановима, да је у званичним круговима у Београду владало огорчење кад су сазнали садржај свједочења „неког“ Ђорђа Настића, који је лажно и без икаквих доказа, „инсинуацијом и окривљивањем“ нанио тешку увреду „достојанству родбинској“ династији.

Наводи да су бомбе из Крагујевца, објашњавају „тенденцију цијелог процеса“ у којем књаз Никола „стреми да потврди податке које је добијао раније“, на основу изјава лица, која су нажалост „озлоглашене“ репутације, као: Настић, Штајнхарт, Јовић, Маленица. Руски дипломата предвиђа да ће се и они појавити на Суду, а и да су „саме београдске власти једно вријеме користиле услуге наведених лица“, али су се убрзо убиједиле да иста добијају материјалну потпору од аустроугарске владе, о чему „овдје посједују необориве доказе“. Пашић сматра, даље наводи дипломата, да Аустроугарска у наведеном случају слиједи своју традиционалну политику „непосредног учешћа у подршци неспоразумима и непријатељству“ у односима између балканских земаља. Даље каже да то мишљење дијели и „овдашња“ штампа.

„У Србији и даље сматрају да је оно што је настало међу црногорским студентима незадовољним стањем у Црној Гори“ још више „надувала“ црногорска влада, што су касније искористили агенти, који имају за циљ да непрестано „муте односе на Балкану“.¹⁵³

Томановић каже да је аустроугарска власт знала за доношење бомби на Цетиње, као и за повод доласка студената у Боку, али да је Аустроугарској то одговарало те јој „расту зазубице“ и спрема се да „уведе ред“ у Црној Гори кад и у Босни и Херцеговини, па у „накнаду да задржи Ловћен“.

Даље каже да је од тога сами „Бог спасио“ Црну Гору, јер је Рајковић по „савјету једног друга“ предао бомбе министру унутрашњих дјела, прије чега их је у Котору „украо завјереницима“.

Пошто је исте ноћи Рајковић казао гдје се налазе завјереници у Боки, Томановић брзо одлази код барона Куна, са депешом Окружном погла-

¹⁵² НМЦГ БАО, Заоставштина Лазара Томановића, докум. бр. 422.

¹⁵³ *Приновљени рукописи*, Сергејев министру иностраних послова, Београд, 26. маја 1908, бр. 45. (телеграм).

варству у Котору „да их уапси“. Међутим, аустроугарска власт је ухапсила само „једног завјереника“, а и њега је „суд ослободио“.¹⁵⁴

Томановић каже да је у уском кругу људи вијеђано да ли да се Настић појави као свједок на суду, да су то нарочито тражили Јован Пламенац и Душан Вукотић, јер је по изјавама у разној штампи „изгледало да је влада збиља удесила ту аферу против опозиције“. Томановић је пристао на то, а на крају и књаз Никола, под условом да не смије „Двор спомињати“.

Књаз Никола је у тим тренуцима био толико тужан да га никад није таквог видио, осим када му „унуци умираху“.¹⁵⁵ Књаз Никола је тада рекао: „Срце ме боли што ми је споменуо оно дијете“, јер је Настић изјавио да му је „Јаша Ненадовић рекао, да је Насљедник знао шта раде“.

Томановић констатује да је Настић збиља успио у „својој улози и у овој прилици, али ће се убрзо сам раскринкати“, као и то да је послје свједочења на Суду дошао опет на Цетиње „да у Црној Гори остане, јер му нема опстанка нигдје друго“, али је био „одмах полицијски проћердан“; да му је потом писао да хоће да иде у Америку и да му се пошаље десет хиљада перпера „да остави матери“ и додао пријетећи „да се не кајемо“. Кад му на овај захтјев нијесу одговорили, он у „Цајтунгу“ „денунцира књазу Николу да је он открио бечкој влади завјеру Срба у Хрватској против Аустрије“, а да је чешки посланик Масарик тражио у уредништву тог листа писца „оног открића“ и „находи Настића“, којег „два сата испитује“. Томановић додаје да тај исти лист „тријумфално наговјешћује говор Масариков у Рајхсрату“, како је та оптужба основана.¹⁵⁶

И руски дипломата извјештава да се на Цетињу појавио „фамозни“ Настић, који је тврдио да нигдје није могао да се осјећа сигурним, па је покушао да нађе уточиште у Црној Гори. Међутим, „направио је рачун без крчмара“, мјесне власти су одлучиле да „компромитовану личност“ пошаљу „ван граница“ Црне Горе. Настићу овом приликом није дозвољено да се сусретне са било ким из официјелних владајућих кругова. „Влада је била овим кратким његовим боравком крајње затечена, предвиђајући не без основа „велику порцију хране“ за серију нових чланака у којима ће српска и јужнословенска штампа напасти официјелну Црну Гору.“¹⁵⁷

Методи и циљеви аустроугарске политике према Србији обиљежени су довољно јасно: Србију треба држати у завади са свим сусједима, с Црном Гором, Бугарском и Албанцима, и тако је изоловати. Даље, треба је представљати као револуционарно гнијездо, не улазећи у то колико су те оптужбе основане, тако је дискредитовати пред Европом и тиме оправдати ове „опаке“ мјере против ње.

¹⁵⁴ Заоставштина Л. Томановића, док. бр. 451.

¹⁵⁵ Синови принца Мирка умрли су као дјеца: Станислав (рођен 1905, умро у децембру 1907. у Котору од тифуса; други, старији Стеван, оболио је од исте болести. Рођен 1903, умро 1908. у Кану. (Видјети: „Глас Црногорца“, бр. 58 (22.12.1907) и бр. 10 од 1.3.1908)

¹⁵⁶ Исто.

¹⁵⁷ *Приновљени рукописи*, Штејн Министру иностраних дјела, Цетиње, 18. август 1908, бр. 33.

Предстојећа анексија Босне и Херцеговине „представљала је већ одавно сталну бригу аустро-угарске државне мудрости“, а с њом, свакако, и ова средства да би се постигао циљ, каже Владимир Ћоровић.

Аустроугарска дипломатија је хтјела вјешто да искористи династички антагонизам црногорске и србијанских династија, између којих „одавно није било потпуне срдчности“, а што је сметало „интимној сарадњи“ и било у супротности са жељама „народа ове државе“.

Службена Црна Гора била је љута на београдску владу што није обуздавала црногорску академску омладину, која је, незадовољна политичким приликама у својој отаџбини и поступцима, нарочито послје устава 1905, водила оштру борбу против „цетињских властодржаца“. Ову борбу користила је аустроугарска дипломатија, која се, и међу другим средствима, служила и разним провокацијама. У ту сврху ангажовала је бечког студента философије, стипендисту босанске владе, сина старог владиног конфидента¹⁵⁸ Јована Настића, који је умро у Мостару 1902. Ђ. Настић, који је гимназију завршио у Мостару, био је врло даровит, али исто тако „покварен млад човек“, без „моралног основа у породици, и необуздан у телесним прохтевима“. Да би обезбиједио средства за лагодан живот, вратио се на занимање свога оца. Уочивши његову „даровитост“, Настића је шеф Политичког одјељења босанске владе Коста Херман упутио у Београд са „врло важним“ задатком.

Како би стекао повјерење у београдским круговима, босанска влада му је ставила на располагање извјестан материјал о језуитској акцији у Босни, без неке „политичке важности“, који је Настић објавио у Београду 1906. под насловом „Језуите у Босни“. Са тим материјалом он је „тобоже“ пребјегао из „страха“ у Србију.

Владимир Ћоровић каже да је о свему било обавијештено аустроугарско посланство у Београду, а барон Цикан извјештавао је Беч како „један повереник којег је он најмио, није могао бити примљен за члана клуба „Словенског југа“, јер се „с новцем“ обавјештавао је Цикан „не може ништа постићи код чланова клуба који су политички десперато¹⁵⁹. Али се сигурно неће ускратити приступ једном босанском припаднику, који маркира аустрофобију“.¹⁶⁰

Тако је и било. Студенти су Настића примили срдчно, а он је тражио друштво оних који су били за „радикалније мере“. Међу њима нашао је и црногорске студенте с циљем да их придобије „за један атентат против црногорског владара кнеза Николе“. Огорчени поступцима црногорске власти према опозицији и распуштањем Скупштине, поједини црногорски студенти „били су брзо готови на преке мере“. Настић их је „стално подстицао“, а у исто вријеме пратио сваки њихов корак и о томе обавјештавао своје налогодавце и црногорског „полицијског повереника у Београду, Нику Јовићевића“.

¹⁵⁸ Повјерљива личност (лат.).

¹⁵⁹ Очајник, револуционар који је себе ставио ван закона (шпан.).

¹⁶⁰ Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992. (репринт из 1936), 145–147.

Кад су бомбе упућене на црногорску границу, Настић је обавијестио Сарајево, и бомбе су без икакве сметње прешле преко босанског и далматинског подручја. „Један типограф“, Стеван Рајковић „тобоже завереник“, донио је „највећи део бомби“ лично на Цетиње.

Ђоровић каже да је Настићева улога „на време“ откривена. Наиме, један чиновник босанског министарства у Бечу, др Божидар Черовић, „тада владин тајник“, дознао је за Настићеву улогу и мисију и сматрао за „своју српску дужност“ да је спријечи или раскринка. Черовић је у „највећем поверењу“ обавијестио, између осталих, професора славистике на бечком универзитету Милана Решетара, Јована Скерлића у Београду, а професор универзитета у Београду Станоје Станојевић је о улози Настића „обавестио самог Н. Пашића“.

У Сарајеву су „од раније“ српски кругови сумњали у Настића, највише због тога, што је, поред очигледних провокација, лако излазио на крај с полицијом у њиховом граду. „Стога су употребили сву вештину да се докопају његових хартија“. Захваљујући господину Василију Грђићу и академском сликару Шпиру Бадарићу, у томе се и „успело“. Нађени Настићеве „папири“ откривали су „све“. Из тих разлога „с једним важним“ и „несумњивим“ документом био је одмах упућен на Цетиње Анастасије Шола, један од најугледнијих Срба у Мостару, да обавијести цетињске мјеродавне кругове „на сву закулисану акцију“, а да му је том приликом и председник владе Томановић казао „да и он зна да је Настић шпијун аустријски“. Ту Настићеву ухваћену преписку објавио је потом мостарски лист „Народ“ у броју од 21. маја (3. јуна) 1908, у којем је објављени факсимил Настићевог писма генералштабном капетану Михајлу Форнеру, а у броју од 4. (17) јуна остала његова преписка. Ове Настићеве и Форнерове везе признао је и шеф аустријског Генералног штаба, Конрад фон Хецендорф, у дјелу *Aus meiner Dienstzeit*, наводи Ђоровић.

Ђоровић наводи још један детаљ о настојањима аустроугарске дипломатије да односи Србије и Црне Горе буду што гори. Фебруара 1908, србијански посланик на Цетињу организовао је ручак, на који је био позван и Томановић, а аустријски посланик није се устручавао да га прекори „откуд и шта ће он на ручку“ због, наводно, политичких сукоба између двије владе.¹⁶¹

Аустроугарски посланик Кун, Новица Ракочевић наводи тврдње једног савременика догађаја, није пропустио ни један дан а да не дође у црногорско министарство иностраних послова, интересујући се за бомбашку аферу и судски процес, а да је свакако највише интересовање његово било колико ће и на који начин бити оптужена Србија.¹⁶²

У стварању што дубљег јаза између Србије и Црне Горе, својим обавјештењима и писањем, највише се заузео полуслужбени сарајевски лист *Bosnische Post*. У једном броју 1907, преноси изјаву Лазара Томановића, у којој је црногорски председник владе за атентат окривљивао Србију, и да је он успио, то би био почетак општег устанка Срба на Балкану, а на-

¹⁶¹ Видјети: В. Ђоровић, н.д., 147–148.

¹⁶² Новица Ракочевић, *Црна Гора и Аустрија–Угарска 1903–1914*, Титоград 1983, 39.

рочито у Босни и Херцеговини. Ћоровић каже да је намјера листа била исувише провидна, а вјеродостојност од првог тренутка за све разборите људе није долазила у питање. „Глас Црногорца“ је ову изјаву убрзо демантовао.¹⁶³

Настић се из Крагујевца и Београда неометано вратио у Аустроугарску, по којој се слободно кретао, док је у Црну Гору долазио под лажним именом Вилхелм Ланге.

Послије Младотурске револуције 1908, Аустроугарска је почела дефинитивне припреме за анексију Босне и Херцеговине, па јој је као додатни разлог за тај чин требала наводна непосредна опасност од велико-српске пропаганде. У ту сврху им је послужила Настићева брошура *Финале*, у којој се говорило „ни мање ни више“ него да су вршене припреме за општу револуцију свих Јужних Словена.

Ћоровић каже да је у Србији у то вријеме било много незадовољства према Аустроугарској, тако да су се извјесни радикалнији елементи у омладини могли придобити за пријеке поступке.

Пошто Настић није постигао циљ који је желио у Босни и Херцеговини захваљујући највише томе што је био „познат тип и из породице са унижавајућом прошлошћу“, загорчао је живот Србима у Хрватској и Славонији, а посебно браћи Милану, Валеријану и Адаму Прибићевићу у тзв. „велеиздајничком процесу“ у Загребу.

Настић као свједок није могао приложити ништа значајније, осим „Привременог штатута организације у жељи ослобођења јужних Словена“, који је написао Милош Прибићевић, Србин из Хрватске. Он је био човјек широке културе и Настићеви савјети при изради штатута му нијесу уопште били потребни, а уколико је било икакве сарадње између њих двојице, „боље рећи провоцирања“ она се могла односити само на то да се у штатут унесе што „више радикализма“. Прибићевић је као „национални идеалиста“ напустио аустроугарску и прешао у српску војску. У својој замишљеној „акцији“ Прибићевић и његови истомишљеници су хтјели да буду слободни и независни од било кога, нарочито у наметању идеја, а уз то, што треба „нарочито истаћи“, били су републиканци а не монархисти, и, према томе, нијесу нимало ишли наруку династији Карађорђевића „како се то у противничким круговима хтело да подвуче“. И Јован Ћоновић је писао да су црногорска универзитетска омладина и београдски кругови са којима су сарађивали били републикански оријентисани.¹⁶⁴

Ћоровић каже да је „још тежи“ један „даљи случај“. У аустроугарском посланству у Београду употријебљен је још један „сумњив тип“, Младен Сергијан (ванбрачни син Милеве Васић), који је послвије узео име Владимир Васић, иначе исто аустроугарски поданик, који је поткрадао и предавао протоколе удружења „Словенски југ“. Притом је материјал фалсификовао и додавао оно што му је одговарало, а у томе му је припомагао *драгоман* посланства Виктор Свјентоховски, иначе аустро-

¹⁶³ Исто, 148; „Глас Црногорца“, 27.11.1907, бр. 53.

¹⁶⁴ В. Ћоровић, н.д., 148–150.

угарски агент и шеф обавјештајне цивилне службе у Београду. На основу те грађе (фалсификоване), која је послѣ дошла на суд у Београду, Масарик је утврдио фалсификовање Васића и Свјентоховског.

Фалсификовану грађу је само Министарство спољних послова уступило професору Бечког универзитета Фридјунгу, који је објавио један чланак марта 1909. у листу *Nene Freie Preese* у циљу раскринкавања великосрпске пропаганде и оптужбе против чланова Српскохрватске коалиције у хрватском сабору, оптужујући неке да су плаћени из Србије да подривају монархију. Вођа те коалиције, др Богдан Медаковић, предсједник хрватског сабора, и Грга Тушкаш, позвали су преко штампе Фридјунга да објави „имена плаћеника“. Цијела коалиција је поднијела тужбу против њега, листа који је објавио и листа *Reichpost*, који је коментарисао на увредљив начин.

На судској расправи у Бечу од децембра 1909. ти документи су изнесени као доказни материјал. Међутим, на суду се брзо утврдило да су ти документи невјешти фалсификати.

Начелник министарства спољних послова Србије Спалајковић сам се „ставио пред суд“, понудивши да се представници великих сила сами увјере у клевете. Пред очигледним чињеницама сам се Фридјунг поколебао у „вери о аутентичности документа“, а и сам министар Ерентал дао је накнадно изјаву да је његово посланство у Београду „насело“ наводно „једном варалици“.¹⁶⁵

Фридјунг је на процесу изјавио да се у документима налази списак лица која су примала новац од српске владе. На том списку били су и Тодор Божовић и Јован Ђоновић „означени са свотом од 6.300 франака“, као и да се то најбоље види што њих двојица нијесу испоручени суду на Цетињу. Божовић и Ђоновић су изјавили да ће се, ако се то докаже, сами јавити на Цетиње, да се изврши смртна казна над њима.

На Фридјунговом процесу утврдило се да су у питању фалсификати, а предсједник судског вијећа др Вах, обраћајући се Супилу и друговима, како би заштитио Фридјунга и друге од оптужби за клевету, каже: „Вама не треба осуда. Ја знам да је ви не тражите. Ви сте успели. Доказано је да су документа лажна.“¹⁶⁶

Фридјунговим процесом бавио се и Карл Краус, један од „најнезависнијих духова бивше Аустрије“ и тадашње Европе уопште, одличан писац и етичар високог формата, којег је, узгред речено, како каже др Александар Лихт, цјелокупна бечка штампа, од леве до деснице, прећуткивала, као свог најопаснијег противника и немилосрдног откривача „незаних порока, а који је Фридјунговом процесу посветио „страховито убојно перо“.

Лихт наводи један Краусов чланак, који је објавио у децембарском броју његове чувене „Буктиње“ (*Die Fackel*), у којем Краус, између осталог, каже: „*Austria in orbe ultima*: у једноме свијету који бива обмањиван,

¹⁶⁵ Опширније В. Ђоровић, н.д., 150–152.

¹⁶⁶ Ј. Ђоновић, н.д., 270–271.

Аустрија вјерује понајдуже“, јер „јавни живот Аустрије почива на основици општег, једнаког, и непосредног бешчашћа...“

О документима стављаним на увид суду, Краус каже: „С овим документима имало се пред Европом доказати, да је Аустроугарска због илегалних веза Србије с неисправним елементима наше Монархије била приморана латити се оружја; а изговорио их је један злоупотребљавани историчар, говорећи о фалсификованим документима, који не би могли обманути ни оштро око каквог средњошколца. Па, ипак, човјек који је злоупотребијеbio добру вјеру тог историчара, једнога пучанства, и цијеле Европе, државник који је пао жртвом једног оперетског фалсификата, гроф Ерентал, који није штедио наш новац да би припремио рат и да би прибавио доказе о његовој неопходности... у томе је историја Аустрије коју господин Фридјунг не би никада био кадар да напише, све кад би му и прави документи стајали на расположењу. У томе је историја Аустрије: да у сукобу случаја с глупошћу настају догађаји; да се политика не прави, него да се она компромитује...“

... Пред бечким поротницима није стајало педесет српско-хрватских тужилаца од којих је сваки главом, чашћу и уљуђеношћу надмоћан просјеку што се у њемачкој Аустрији прави важним; читав један народ којег десетљећима муче, а он ипак неће да учини својој влади ту услугу да почини велеиздају... Праве бомбе биле су напуњене лажним документима; и тако се покушава скренути пажња од лажних докумената на праве бомбе. Српски начелник, чије једноставно казивање у један мах уништава све изливе краснорјечивог патриотизма једног аустријског историчара... Да је Србија била против Аустрије, бар то хоће да чују од њега, кад се већ по несрећи морао заклети, да су документи били криво творени. А Предсједатељ једва чујно забашурује исказе, који... посвједочавају, да никад нису долазили новци из Србије у Аустрију за велеиздајнике, али утолико више из Аустрије у Србију за фалсификаторе исправа, и да су ови за избачену суму и сувише олако узимали ствар...“¹⁶⁷

О револуционарном статуту Милана Прибићевића, Адам Прибићевић каже да га је Милан писао својом руком, у јесен 1907. Међутим, као што се из самог статута види, он је обиљежен као „привремени“ а у ствари није постао ни то, него је остао као предлог који није обавезивао никога јер није био усвојен.

Статут је остао „мртворођенче“, јер га је Настић издао непријатељу прије него што је и усвојен. „Значај му је створила тек безумна аустријска политика, кад му је дала најшири публицитет и начинила тако од њега револуционарни буквар младим Југословенима“.

Један примјерак статута Милан Прибићевић је дао Настићу, други је био намијењен Петру Кочићу, али му га Настић није предао него је и њега задржао, у „сабрана“ документа, којима ће подупријети „своје оптужбе“.

Адам Прибићевић каже да је било свакако непромишљено да статут по било коме шаље у Аустроугарску. Даље, каже да поједине одредбе из

¹⁶⁷ Опширније: Др Александар Лихт, *Карл Краус и Фридјунгов процес*, „Нова Европа“, књ. XXXIII, бр. 4, 26. април 1940, 114–120.

статута не би никада прошле на усвајању, као ставка да ће револуционарна организација у своје сврхе употребљавати и легалну штампу и легалне политичке странке, јер би тако била директно угрожена Српска самостална странка у Хрватској и њихове легалне културне и политичке установе, да не би прошла ни тачка о терористичкој акцији у Црној Гори, па ни заступање да се она може и у Србији повести ако буде потребе.

Адам Прибићевић се противио акцијама у Црној Гори, у разговору који се водио у „Словенском Југу“, а Настић се на то осврнуо у својој брошури *Финале*, јер „одношај између Србије и Црне Горе није се смео тровати“, осим тога и сам књаз Никола „значио је нешто у југословенству, па да и није било тако, није се смела дићи српска рука на песника песме: Онамо, ‘намо, за брда она... Бар дотле док су били у животу Фрање и Абдули...“

Краљ Никола је, свакако, сазнао о овом ставу Адама Прибићевића од Настића, прије него што је објавио брошуру *Финале*, због чега је прихватио предлог Михаила Пупина, који му је донио један Црногорац из Сједињених Америчких Држава, да се ради на Прибићевићевом избављењу из затвора у Загребу. „Ја сам имао бити пребачен ноћу аутомобилом на Ријеку, гдје бих нашао спреман талијански брод и пребацио се њиме у Бар. Пошто бих се одморио у Црној Гори и видио с краљем, требало је да одем у Њујорк. С овим планом дошао ми је у затвор Стане Ускоковић“, који му је казао да књаз Никола зна да се противио атентату на њега и тиме жели да се одужи.

Адам Прибићевић је овај предлог одбио јер је сматрао да није морално оставити своје другове у затвору и невољи.

Да ли је Беч имао Револуционарни статут прије него што га је Настић објавио, односно да ли га је добио у руке од црногорске владе још при крају 1907, Прибићевић каже „ја не знам“, али „судим да није“.¹⁶⁸

И Савић Марковић Штедимлија се бавио учешћем Црне Горе у „велеиздајничком процесу у Загребу“. Он каже да се ни у „новој“ литератури Ђоновића, Лопичића и Ћетковића,¹⁶⁹ „није успјело аутентично доказати учешће Црне Горе и књаза Николе у Загребачком процесу“.

Тврди да се Ђоновић позива на свједоке који нијесу изнијели никакве непосредне доказе, а и онима који су тврдили тако, као што је Масарик, касније је „поколебана њихова основаност и вјероватност“. Али, притом цитира Масариков говор у бечком парламенту од 14. и 18. маја 1909: „... Али ја имам и других доказа, специјално да је статут и прије него што је прије публикован био познат; о томе имам извјештаје који су нам достављени већ с прољећа прошле године: ја сам знао и знам, да је књаз Црне Горе, Никола, предао Статут Аустрији. Ствар је господина Настића да објасни, како је, кад, и под којим условима књаз Никола добио Статут. Види се да ниједан престолшић не преза од будалаштина. Јер његово Краљевско Величанство и његови повјереници имали су прилике да опште с Настићем,

¹⁶⁸ Адам Прибићевић, *Револуционарни сјајнији Милана Прибићевића*, „Нова Европа“, књ. XXXIII, бр. 12, 26.11.1940.

¹⁶⁹ Књиге Јована Ђоновића и Јована Ћетковића изишле су 1940.

они су се могли увјерити о чему се ради и нијесу смјели ту денунцијацију даље предати Аустрији. Дакако и сам Књаз Црне Горе искористио је Статут, да би инсценирао трагикомедију овога процеса“.

Штедимлија каже да је Масарик у један од мотива био да присили државног тужиоца на подизање оптужнице против самог Настића. Статут револуционарне организације, иначе, уопште није спомињан у току судског процеса на Цетињу, из чега Штедимлија закључује да црногорски режим није добио Статут од Настића нити га прослиједио Аустроугарској. Такође наводи као закључак да је влада Томановића одмах упутила деманти поводом Масарикове изјаве, као и изјаву министра спољних послова Аустроугарске Ерентала, да нијесу дошли до статута посредством било које „црногорске личности“.

Штедимлија критикује тврдњу Ђоновића, који је донио закључке на основу брошуре иследника Стева Лопичића, у којој каже да је Јанко Вукотић предао статут лично барону Куну на Цетињу. То Јанко Вукотић, како каже Лопичић, није демантовао, него доноси закључак на основу тврдње Вукотићеве удовице Милице, која се обратила барону Куну који јој је рекао да Статут није предат на Цетињу.¹⁷⁰

Штедимлија сматра да су Масариков поступак и тврдња ублажени доласком на Цетиње, гдје је боравио од 19. до 22. августа 1909. Да је био „увјерен у истинитост своје тврдње зар би долазио на Цетиње“, пита се он.¹⁷¹

Томановић каже да је Масарик на Цетињу увидио „да је био у заблуди“ јер је „частан човјек и добар Словен“, и да се увјерио да је Настић био само „агент бечке владе, који је имао закрвити Црну Гору са Србијом уочи анексије српских покрајина...“¹⁷²

Масарик, који је био доказани србофил, а волио је и све Јужне Словене, за Настића је рекао „да је изрод политичке неспособности и покварености“.¹⁷³

Његово залагање за оптужене у афери 1908/9, било је пријатељске природе, како каже Никола Јерговић, он је био пријатељ свих Југословена „каквих мало имамо“. Његов политички програм „изграђен је на искуству дугогодишње борбе протканом моралним начелима његове филозофије, која је садржавала основу за преуређење свијета и обухвата решење нашег народног питања“.

Обје афере требало је да послуже као доказ да је Аустроугарска била изазвана на самоодбрану, да је приморана на „поремећај берлинског статуса“, каже Јерговић, као и да је Аустроугарска по извршеној анексији могла ликовати, да је није Масарик читавом културном човјечанству приказао у правој боји, онаквом „каква је“. Он је дигао вео са „целог страховитог моралног пада и указао правац безумног срљања“ на „низбрдици њеног још краткорочног живота“. А ту судбину морали су да подијеле

¹⁷⁰ Видјети: Савић Марковић Штедимлија, *Сјашајуи револуционарне организације и Црна Гора*, „Нова Европа“ књ. XXXIII, бр. 6. и 7, 26. јун 1940, 186–194.

¹⁷¹ Исто.

¹⁷² Заоставштина Л. Томановића, док. бр. 264. под насловом „Масарик и Црна Гора“.

¹⁷³ Др Виктор Новак, *Масарик и Југословени*, „Српски књижевни гласник“, Нова серија, бр. 6, 1930, књ. XXIX, 451–453.

и сви њени сапутници и да прекрше моралну *capitis deminutio*. Па тако и њени „сапутници из Црне Горе“.

Црногорској влади је било много стало до Масарикове посјете, да би ублажила оштрицу његових напада, а и оштрицу напада владе на Масарика у својим демантијима у којима није бирала средства, до оптужбе да је „аустријски агент“.

Међутим, он се није дао поколебати, носио је сав терет лажних демантија и увредљивих напада са поуздањем у своју коначну побједу. Његов одговор упућен званичној Црној Гори био је лаконски кратак: „Рекао сам онако, како се догодило“, али осјећа потребу да своја сазнања употпуни и, да би његова борба, не толико са Цетињем колико са Бечом, била успјешнија, он путује у Београд, потом на Цетиње.

Јерговић каже да није могао баш тамо да утврди још једну верзију, да је Масарик хтио да допутује на Цетиње баш у јеку бомбашке афере, али да су га у томе спријечили политички поглавар у Котору Будисављевић и његов помоћник Јарослав Бухар, „да ли по својој иницијативи или нарочитим инструкцијама, по интервенцији црногорске владе или за одбрану планова Еренталових“.¹⁷⁴

Јерговић на крају закључује да је каснији развој догађаја у балканским и у свјетском рату, и резултат учешћа Црне Горе у њима, утврдио стварну релацију „двеју српских држава према циљевима Југословенства“ и афирмисао Масарикова гледишта. Док су званичне сугестије приказивале нпр. бомбашку аферу искључиво као дјело великосрпске пропаганде уз учешће Србије, дотле бивши црногорски предсједник владе Томановић подвлачи њен значај као подземно дјело Беча. Личност Томановића и поред његовог дугог министровања, немогуће је, бар не у свим консеквенцијама, идентификовати с оним „прикривеним политичким правцима дворске камариле“ и равнати га с њеним члановима. Одломак из Масариковог говора у Рајхсрату о књазу Николи „био је опомена“, која није сасвим закаснила, био је један „неопходан коректив“ који се заснивао на убјеђењима „равним вјери“. Он их јасније испољава за вријеме Првог свјетског рата, не прејудицирајући расположење и одлуку народа. Мислио је да се политичко јединство нације треба спровести, да Црна Гора треба да се уједини са Србијом. У томе је Масарик „искрен и отворен“ и овакво његово схватање постулат његових демократских увјерења и „једино могући“ логични закључак и „историјска нужност“. У свом дјелу „Свјетска револуција“, како је Масарик називао Први свјетски рат, он још јасније изражава своје увјерење о уједињењу Црне Горе са Србијом. „При томе је ванредно пажљив, и заборавља на старе размирице и увреде.“

Коначно, на крају чланка, преноси његова сјећања из 1927: „Ја сам био у немилости и код Краља, од оног времена од кад сам у бечком Парламенту изразио да сумњам у искреност црногорске политике. Ја сам га се, признајем, мало грубо дотакао; то ми је он дао осетити кад сам после тога, и ако је у сагласности са њим, био на Цетињу. Рат је те успоме-

¹⁷⁴ Др Никола Ф. Јерговић, *Масарик и Црна Гора (из 1908)*, „Записи“, књ. VI, св. 4, април 1930, 193–199.

не избрисао, и Краљ ми је послао једног од својих генерала... Моја је тачка гледишта била да Црна Гора треба да сједини са Србијом, док је црногорски представник радио за краљеве интересе. Онда сам га подсетио, да је сам краљ Никола, у прољеће кобне 1914. године, предлагао уједињење Србије и Црне Горе, - да то сједињење после рата треба да буде другачије и присније“. Јерговић на ово додаје, да спор између Масарика и краља Николе „пресудила је коначно сама Црна Гора“. ¹⁷⁵

Оптужница и одбрана

Судски ислѣдници Јанко Дрљевић и Павле Вујисић, као државни тужиоци, подносе суду оптужницу, ¹⁷⁶ коју је, према Стеву Лопичићу, написао др Секула Дрљевић. ¹⁷⁷ Оптужницом је изражена максимална казна за 31 оптуженог који су били у рукама власти и 21 у „контумацији“. ¹⁷⁸

Оптужница је подигнута против: Стевана Рајковића, штампарског радника; Васа Ђулафића, бившег племенског капетана и народног посланика; Ђура Војводића, правника; Марка В. Ђулафића, тежака; Илије Миљанова Ђулафића, тежака; Андрије Пантовића, тежака; Милосава Рачевића, в. д. предсједника Обласног суда; Ђорђија Контића, гимназијалца (IV разред); Душана и Михаила Ђоновића, гимназијалца (V разред); Милисава Љепаве и Мирка Беговића, гимназијалаца (IV разред); Милоша Ивановића, в. д. Главне контроле; Блажа Радифковића, типографа; Михаила Јовановића, гостионичара; Николе Акимова Даковића, трговца; Акима Даковића, капетана у пензији; Крста А. Миловића и Сава Даковића, тежака; Блажа Ђукановића, поручника; Петра Ђ. Церовића, посједника; Јована П. Миловића – Баила, тежака; Гаврила Церовића, Митра Ђуровића и Михаила Ивановића, бивших министара; Спасоја Пилетића, секретара министра правде; Митра Вукчевића, судије обласног суда; др Милована Марушића, љекара; Владимира Дамјановића, гимназијалца (V разред); Николе Стругара, тежака; У контумацији (одсутству): Марка Даковића, Тодора Божовића, Јована Ђоновића, Петра Новаковића, Радоње Поповића, студената; Сима Шобајића, трговца и народног посланика; Љубомира Павића, трговца; Пера Врбице, бившег чиновника министарства финансија; Лазара Божовића, управника школа; Андрије Радовића, бившег предсједника владе (стигао на сам претрес); Баја Гардашевића, бившег члана Великог суда; Милије Павићевића, чиновника главне контроле; Сава Ђурашковића, народног посланика; Николе Мартиновића, студента технике; Вујадина Вујачића, бившег капетанског писара; Милутина С. Миличковића, тежака; Лазара Дамјановића, свршеног правника; Јована Томашевића, Јована Кажића и Глигорија Вукчевића, гимназијалаца и Јована Лазаревића, типографа.

¹⁷⁵ Исто, 200.

¹⁷⁶ Видјети оптужницу: *Васојевићка афера*, ф. 2, без броја.

¹⁷⁷ Ст. Лопичић, н.д., 26.

¹⁷⁸ Оптужница: Ј. Ђоновић, н.д., 136.

Јован Ђоновић каже да оптужницу није писао један човјек, већ више руку „подједнако незналице и претенциозних примитиваца“, да је интересантна јер тражи главе свих оптужених“, и својим политичким и правним дјелом баца „чудну“ свјетлост на менталитет људи оног доба, те да је смјеша „придворства и незнања“, дијелом „наивна до детињскога, а делом претенциозна до смешнога“. Сваки је на њу утиснуо свој печат „почињући од књаза песника, преко „теоретичара“ Гојнића, па до недоученог Вујисића“, и не би се могло рећи да се у оптужници не назире и трунка „речитости“ чевског „сердара“, у мјери правног „знања оног обеућеног моралног правника“.

Сви заједно су, каже Ђоновић, направили од оптужнице једну од „најчудеснијих литерарних творевина из доба ‘дуге владавине кнеза песника!’“¹⁷⁹

Јавној расправи присуствовали су многи страни и српски новинари. Ђоновић преноси писање тадашње „Политике“, да је расправи најмање присуствовало „црногорског света“, можда мање него „аустријских агента“, и да просто пада у очи да је судница била пуна „поверљивих лица босанске владе“.

Одмах при читању оптужнице, оптужени су протестовали против дуготрајног „малтретирања у притвору и против апсурдности оптужбе“. Предсједник Гојнић сматрао је да је најпаметније да оптужени расправи присуствују појединачно, када би „депоновали своје исказе“ и потом били враћани у затвор. „Суђење је вођено заиста на до тада неуобичајен начин.“¹⁸⁰

Он је, позивајући се на Устав односно на чл. 152, одлучио да именује браниоце оптужених по службеној дужности.

На сједници суда од 11. априла 1908. именовани су за браниоце: Милован Бошковић, судија из Никшића; Милош Марковић, судија из Подгорице и Петар Пламенац, конзул у Скадру.

Поједини оптужени су сами изабрали за своје браниоце још: Душана Матановића, Петра Марковића, Крста Јаблана, Сава Церовића, Јанка Спасојевића и Тома Милошевића.¹⁸¹

Браниоци се, сем појединачних случајева, нијесу ни трудили да дају „какву-такву одбрану“. Неки су „оптуживали своје брањенике, или брањећи њих оптуживали њихове другове“. Неки од бранилаца нијесу ни покушали да бране оптужене. Бранилац Јаблан, између осталог, у једној одбрани каже: „У души свију нас мијешају се туга и радост. Радост зато што овдје видимо осујећено најцрње паклено дјело, а туга зато што се

¹⁷⁹ Ј. Ђоновић, н.д., 137; Оптужница заснована углавном на исказима Стевана Рајковића, Васа Ђулафића и Ђура Војводића, а највише на исказима Рајковића, била је предметом полемике многих научника и публициста и касније у Краљевини Југославији. Видјети: Лист „Зета“, бр. 10, под насловом „Уставне и политичке борбе у Црној Гори од 1905–1910“, аутора др Новице Радовића.

¹⁸⁰ Исто, 161; *Бомбашка афера*, ф. 2, Оптужнице појединачно, бр. 123 (а); карактеристично је и то што се журило са образовањем пријеког суда и хитним суђењем, новембра 1907, а судило се у мају / јуну 1908. (Ј. Ђоновић, н.д., 178).

¹⁸¹ *Бомбашка афера*, ф. 2, Записник суда од 11. априла 1908, бр. 349/В – 1907 – 7 (138/2).

утврђује, да је то зло дјело приуготовљено ондје одакле смо се добру надали, и да је српски изрод копао гробницу Црној Гори.“

Бранилац Милован Бошковић: „Неће ме толико уморити недовољност спреме гледе правно-бранилачке професије, колико ме с друге стране има и мора онеспособити хартији неисказана грозничавост у погледу посматрања пред нама налазећег се по најмодернијем у склопу и строју израђеног оруђа, тога велим оруђа, којим издајничка рука, под упливом овије до дна покварене душе, како изгледа хоћаше, да чисто утамани – сруши све, па и највеће светиње...“

Јанко Спасојевић, у одбрани оптуженог Новаковића, изјављује, да, ако судије утврде да су криви у „велеиздаји другови с којима се он дружио“ (Даковић, Божовић и др.), „не могу о мојем клијенту ништа друго рећи, него, ето га суду и вама...“¹⁸²

Бранилац Јаблан, у одбрани Ђока Контића, додао је још да је утврђено да Контић није узео учешћа у дјелу „послије 21. октобра“, као и то да није био навршио 15. годину живота, при чему казна Контићу не треба да буде одмјерена по параграфу као да је пунољетан и да не треба „ни доказивати да је Контић узео учешћа у дјелу без разбора и не рђаве навике“ и да се прије тога „добро владао“. На крају моли Суд да му казну одмјери као дјетету, тј. „предаде његовим родитељима и учитељима да га ови казне, поправе и на добро упуте“.¹⁸³

У својој одбрани, Андрија Радовић, је на јавној расправи, између осталог, изјавио: „... Господо, оптужба против мене је грозна, и нечувена у нашој држави. Кажем, нечувено, јер се не тиче једног обичног поданика већ једног дојучерашњег предсједника владе, првака једне и ако не потпуно организоване странке, која је имала већину народа уза себе, а могу слободно рећи и њеног ефективног вођу по априлу мјесецу 1907. године, а при свему томе човјека за кога се често пута Књаз Господар јавно изражавао, да га по милости мало разликује од Свог Трећег Сина. За тог човјека а у мојој особи, каже се у оптужби државног тужиоца, да је учесник, а по неким тако радо ширеним гласовима и организатор завјере и то против тог истог Књаза Господара и Његова Узвишена Дома...“

Радовић даље каже да је у ислѣдном поступку све њихове оптужбе побио, али да се оптужбама не треба чудити „јер мене је до овога довео мој политички рад. Бомбе су повод, да ја до овога дођем са мојим друговима, бившим министрима и посланицима. Ово је посљедица вођења часне и начелне политике са законитим средствима, према неким нашим политичким противницима који ни од чега нису презали, који су непрестано газили Устав и законе, који су прогласили за издајнике Књазу Господара, све оне, који нијесу хтјели одобравати њихове назадњачке и себичне планове од којих су и неки отворено говорили да треба по трагу ископати њиховим политичким представницима а који су се јавно исповијели и стално су се придржавали начела: „У политици нема морала...“

¹⁸² Исто; Ј. Ђоновић, н.д., 161–162.

¹⁸³ *Бомбашка афера*, ф. 2, Одбрана Ђорђија Контића, бр. 140 (XVII).

Даље се каже да је та политика довела да се завади брат са братом, друг са другом, пријатељ са пријатељем и да је „жалосно рећи, али тако је, господо, сва борба против мене и мога друштва... само је из себичних, чисто шпекулантских разлога... Многи злобни наши политички противници помишљали су: „Ево нам згодне прилике, да их за навијек закопамо“... Тежак је ваш задатак па да и не судите ваше политичке противнике а тај положај отежан је и с тим што сте једноступен суд, а при том што је на жалост политика ушла у наш суд. Па зар није др Томановић пензионисао и отпуштио судије ушљед тога што су били његови политички противници?... Сенсационална је опет ова парница. Цијела Европа, нарочито Словенство и Српство упрли су очи у ваш рад. Нема ни чобанчета у Црној Гори, које не зебе од тога, да не буде невиних жртава. Како пак невини и њихове породице очекују дан пресуде, дан правде...“

О самом конституисању Суда каже „да су свјетски капацитети, а и они српски ваши професори констатовали да је саставом овог нарочитог суда погажен Устав и тиме ускраћена окривљенима права...“

Радовић се осврнуо и на своје јављање Суду: „Послије неуспјеха Томановићеве владе у тражењу моје екстрадиције ево – дошао сам сâм на позив овог суда... Странци су ми се чудили, како да се осмјелим на овакав један корак, чак неки су ме савјетовали да се вратим и из Котора. Истина, ово је можда једини примјер, да један државник окривљен за велеиздају долази пред један ванредни суд, који има обиљежје једног приједног суда...“ Радовић изражава, ипак, увјерење да књаз Никола неће допустити да невини људи буду осуђени, а да се осјећао и најмање крив, не би се „осмјелио“ на овај корак, јер су тешке прилике у којима им се суди. „Лажних свједока и клеветника може бити доста, а постоји она народна: Два без душе, трећи без главе“.

Радовић каже да постоји још један разлог због којег је одлучио да се јави Суду – напади на његовог оца „чија кућа би предмет вандалског напада с тобожњим поводом, да се траже у његову кућу бомбе“, као и на таста Божа Петровића. Дакле, дошао је „ради тих злобних и пакосних душа, да им докаже, да лажа има кратке ноге...“

У дугој одбрани Радовић даље образлаже разлоге свог одласка из земље. Тврди да је отишао по наговору првенствено оца као и због разлога о којима је већ све казано у његовим писмима књазу Николи, тј. „ушљед насиља и неправде“.

Андрија Радовић је у одбрани још изнио своје мишљење о Марку Дакковићу, устврдивши да је он „као и сви млађи школовани људи симпатисао начела Народне странке“, али да се са њим лично није толико дружио, а ријетко и виђао. Као младог и образованог човјека „сина једне врсне куће црногорске симпатисао сам“, али каже да се није слагао са Дакковићевим „бујним карактером, ни с његовим погледима у вођењу политике“, што му је више пута говорио и „ублажавао како њега тако и остале млађе људе“.

Говорећи о Стевану Рајковићу, рекао је, као и у писмима књазу Николи, да сумња у њега иако је на његов предлог примљен у штампарију

„Народне мисли“; да је сумњао „да га неко шаље у никшићку штампарiju“, те да је уреднику листа Цвјетку Церовићу послао упозорење да на „њега обрати пажњу као на сумњива човјека“. Радовић је даље навео да се Рајковић по доласку у Београд „разбацивао“ парама иако је био слабобог имовинског стања. Кад је „све ово овако, бих ли ја дозволио да један сумњиви Рајковић носи бомбе и да од такве једне особе зависи успјех једног таквог опасног подухвата“, пита се Радовић и додаје да не би дозволио, кад би и био учесник у једној таквој завјери, да се употребљавају бомбе, „већ револвери и пушке које има сваки Црногорац“, те да сами „анархисти, који су ријешили да изврше убијство служе се револверима и пушкама“, притом наводећи примјер убиства португалског краља Умберта. Да је на завјеру помишљао, како је рекао оптужени Ђулафић револуцију – буну, Радовић каже да се он и његови истомишљеници не би одрицали мандата и напуштали своје бираче, те да је између „буне и велеиздаје“ велика разлика. Да је био учесник завјере, ангажовао би људе „од повјерења“, а не једног сумњивог Рајковића, непознатог младића Војводића, „сина једног праваша и ближњег рођака Миша Поповића. И он баш, да диже мирне Баране, а не би их ни из куће извео један Селим-бег, а немоли један ђак Војводић“. Даље, да је био у завјери, каже Радовић, не би ишао у Трст него би остао на Цетињу или бар у Боки Которској; да бар њему и његовој генерацији није познато гдје се налази Романова ливада, него му је познат само цетињски парк.

Затим, ако су тачне тврдње Ђулафића о састанку „деветорице“ на којем је „утаначена“ завјера, на суду би се морали наћи и други, као Марко Радуловић и Љубомир Бакић. „Ја умјерени Радовић, и сигурно умјеренији од обојице, на оптуженичкој клупи а они слободни и то је неки особити разлог и судбина. С тим нећу ни мало њих да сумњичим, да сумњичим ни дао Бог већ да констатујем судбину и правду“; Радовић каже да се из свега наведеног, „може увидјети“ да није разговарао ни с једним од доносилаца бомби; да се сви њихови искази ослањају „на тобожње говоре Даковића, Новаковића, Божовића“; да су Рајковић, Војводић и Ђулафић исказе „мијењали“, те да Суд може, поред наведеног, утврдити да он познат по „умјереном темпераменту“, не би никад, све да га је и било, ушао у то „лудо и ђетињски изведено предузеће“.

Из Радовићеве одбране је значајно још навести његово мишљење да сматра, да „никад престолонашљедник Данило не би се примио једног престола, кога би му понудили завјереници, убијце његових премилних родитеља, браће и сестара“. Напослетку, каже да не би могао допустити да се убију његови „политички противници“, који су по његовом убјеђењу „узрок неправдама, гоњењима мене и мојих другова“.

На крају, Радовић „предлаже“ Суду: „Као што су Црногорци задивили цио свијет с јатаганом у руци надам се, да ће га задивити и с истинском правдом у једној овакој замршеној политичкој парници...“.¹⁵⁴

¹⁵⁴ *Бомбашка афера*, ф. 2, одбрана Андрије Радовића, бр. 162 (11) – 1.

Радовић се, ипак, уздао у „непристрасност“ оних који ће му судити, кад буде доказао своју „невиност“. „Ако будем осуђен, надам се да ће ми правду учинити благост мога Господара!“. Ђоновић је ове његове ријечи овако прокоментарисао: „Ускоро је имао прилике да увиди да се горко преварио!“¹⁸⁵

У завршној ријечи, Андрија Радовић се још запитао како је могуће да Рајковић пренесе бомбе преко границе, преко Његуша, гдје ни женске особе не могу бити непретресене?! „Како тај може бити данас капетан?!“, како да уђе у министарство унутрашњих дјела „зликовац“ са бомбама и да „не прокажују злочинци, анархисти, нихилисти, они сами себе убијају.“ Радовић још констатује да је Даковић знао да је Рајковић сумњив човјек и навео за то примјер. Једном приликом заједно су сједјели у кафани Михаила Јовановића на Цетињу, а кад је Рајковић ушао, Даковић и други „устезали су се говорити. Како је то могуће да је он његов агент!“¹⁸⁶

У завршној ријечи оптужени Блажо Радифковић казао је да нема ништа више да дода, а у „своју одбрану рећи ћу“, да је „Стеван Рајковић за мене све неистину казао“.

Михаило Ђоновић је истакао да је о завјери само чуо од „најгорега пијанице Ивковића“, и ни од ког другог, „а све што сам казао, казао сам под нагоном и мој записник пред ислједницима неистинит је“.

Милисав Љепава пориче да је завјереник, а предсједник Суда га пита што та „факта“ не изнесе, а он Љепава му одговара, да „не умијем што не бих чинио“.

Мирко Беговић је, између осталог, отворено и храбро, рекао да је приступио Народној странци, односно придружио се људима „часним и поштеним“, а људе „који су у противној странци никад нијесам могао виђети и својим срцем пратити, јер су тирјани и кренули тиранисати поштене, а за тим упропастити државу... Најпосље те тирјанске руке зграбише и мене и г. Ислједници намораше ме, да дајем неке изјаве што је све неистина и што сам под нагоном учинио. Оптужен сам као велеиздајник а ја нијесам издајник Господара и Отаџбине, а јесам желио, да коме од тирјана прсне мозак и побије им се мраморје“.

Душан Ђоновић је затражио дозволу да прочита писмо које му је Рајковић доставио „у тамници“, што му предсједник Суда није дозволио, већ је наредио да се Ђоновић одмах „поведе у затвор“.

Гаврило Церовић је рекао да на Романовој ливади није био ни он „ни Милосав Раичевић...“¹⁸⁷

На вијећању Суда 4. јуна 1908. у кривичној парници против оптужених, предсједник Суда позива судије – чланове Суда, да се изјасне „да ли према изнешеним подацима на јавној расправи постоји завјера и ако постоји против кога постоји?“

¹⁸⁵ Исто; Ј. Ђоновић, н.д., 158–159.

¹⁸⁶ *Васојевићка афера*, ф. 2, Завршне ријечи оптужених, без датума, бр. 51.

¹⁸⁷ Исто.

По претходном претресу, Суд је „једногласно“ утврдио „да постоји завјера против Владалачког Дома и постојећег стања у Црној Гори“, при чему се наводе докази: писма Николе Вукотића, Тодора Божовића, Милутина Томића; Ивана Јовићевића Јову Поповићу на француском језику; писмо Томановићу из маја 1907. и друга саопштења у „то вријеме“; студентска прокламација, „гласови, које је противничка штампа из Биограда донијела 22. октобра 1907. о погибији Књаз Николе“; писмо Ивана Јовићевића од 19. октобра 1907. упућено брату, попу Илији; „неблаговременни полазак“ Рајковића, Ђулафића и Јована Ђоновича са бомбама из Београда 12. октобра 1907. и 14. истог мјесеца Тодора Божовића, Ђура Војводића и Петра Новаковића још касније, „да бајаги омету изборе на дан 18. октобра 1907. године“. У доказе је уврштен и говор Јована Томашевића у Црмници, у присуству учитеља Тома Поповића, и његове ријечи: „Ја сам створен да рушим престоле“; затим говор Сима Шобајића у Београду против књаз Николе, када је рекао да га је књаз осудио на смрт, „али и ја њега“; ријечи Тодора Божовића Васу Ђулафићу у Београду, да ће бомбама разрушити Зетски дом и Народну скупштину кад буде на окупу; свједочење Мијата Ђулафића да му је Васо Ђулафић успут причао како су бомбе „намијењене за господара и да су се дванаест правника у Београду завјерили, да га убију“; откриће плана Марка Даковића у Котору: Стевану Рајковићу, Ђуру Војводићу и „ђацима“ Контићу и Душану Ђоновичу; свједочење Ђорђија Настића, „новинара из Сарајева“.¹⁸⁸

На вијећању се затим разматрало питање, на основу којих чланова кривичног законика треба санкционисати дјело пар. 88, 87 и 87. б, односно чланови закона који санкционишу дјело у покушају или извршено дјело.¹⁸⁹

Послије тога прешло се на оцјену кривица појединих оптужених. За Стевана Рајковића узета је олакшавајућа околност, док је за Васу Ђулафића отежавајућа околност, поред осталог, и слабо владање, па је предложено да се осуди на смрт. Међутим, било је и других предлога, с оправдањем да је преварен и заведен од стране Божовића, Новаковића и других (судија Ристо Поповић) и да му се казна због тога ублажи. Међутим, већином гласова одлучено је да се Ђулафић осуди на смрт, као и Ђуро Војводић.

Милосава Раичевића су окарактерисали као помагача и већином гласова одлучено је да се казни са 12 година робије, с лаким оковом на једној ноzi.

Већином гласова је одлучено да се у одсуству Марко Даковић, Тодор Божовић, Јован Ђонович и Петар Новаковић осуде на смрт, а Радоња Поповић вјечитом робијом јер су „средиште завјереничког комплота при извођењу завјереничког плана...“ (судија Мило Дожић).

При вијећању о казни др Миловану Марушићу, судија Мило Дожић тражио је да се искључи из гласања, зато што је с Марушићем у „неспоразуму и не говоре“ још од 1905. Предсједник Гојнић је уважио захтјев

¹⁸⁸ *Васојевићка афера*, ф. 2, записник са вијећања Суда од 4. јуна 1908. бр. 511/ех 1908/В. 1907.7.

¹⁸⁹ Видјети: *Кривични законик за Књажевину Црну Гору*, Цетиње 1906.

зато што се то догодило раније и што сам Марушић није тражио Дожићево изузеће. Међутим, зато што је „саучесник“ у завјери, али „доброг владања“, већином гласова је одлучено да се казни са 15 година робије, са лаким оковом на једној нози.

За Андрију Радовића су као отежавајуће околности наведени искази Стевана Рајковића, који тврди да је Даковић Радовићу на путу од Дубровника до Цавтата – разлажући му завјеренички план и улоге појединих завјереника – рекао: „Али биће срећа ако Радовића нађемо у Котор, тај ће ми на бомбе морати паре бројити“. (судија Ј. Ивановић). Такође је као отежавајућа околност окарактерисано Радовићево дружење на Цетињу, у кафани М. Јовановића, са Даковићем и другим лицима, као и тврдња да је Радовић у Котору дао новац као помоћ да наум изврше до краја. Један од ријетких који је тражио да се Радовић ослободи кривице, био је судија Рађеновић. Он је то захтијевао зато што се Радовић одазвао позиву Суда и што је у својој одбрани „потпуно“ оправдао одлазак из Црне Горе.

На крају, већином гласова одлучено је да се Андрија Радовић казни са 15 година робије, с лаким оковом на једној нози.¹⁹⁰

Пресуда

Суд за суђење анархистичких злочина донио је „У Име Његовог Краљевског Височанства Књаза Господара“ пресуду. „Књ. Суд за суђење анархистичких злочина по кривици оптужених, а по прегледу тужбе државних тужилаца од 6. маја 1908. године, бр. 414, саслушању оптужених и дотичних свједока, као и одбране бранилаца оптужених и извршеном јавном претресу, пресудио је:

Да се казне:

Тодор Божовић, Марко Даковић, Јован Ђоновић, Петар Новаковић, Ђуро Војводић и Васо Ђулафић – смрћу;

Радоња Поповић, Симо Шобајић и Вујадин О. Вујачић – вјечитом робијом;

Никола Акимов Даковић са двадесет година робије;

Стеван Рајковић, Душан Ђоновић, Мирко Беговић, Милош Ивановић, Јово Лазаревић, др Милован Марушић, Андрија Радовић и Љубомир Павић – са по петнаест година робије;

Марко Васов Ђулафић, Илија Миљанов Ђулафић, Милосав Раичевић и Михаило Ђоновић – са по дванаест година робије;

Митар Ђуровић са једанаест година робије;

Мијат Мињин Ђулафић, Милисав Ј. Љепава, Крсто А. Миловић, Јован П. Миловић – Баило, Перо Врбица, Бајо Гардашевић, Милија Павићевић, Лазар Дамјановић, Никола Т. Мартиновић, Спасоје Пилетић и Михаило Ивановић – са по десет година робије;

Андрија Поповић са осам година робије;

Милутин Р. Миличковић са шест година робије; - сви у лаком окову на једној нози;

Митар С. Вукчевић и Јован Томашевић – са по десет година затвора;

¹⁹⁰ *Васојевићка афера*, Записник са вијећања суда од 4. јуна 1908, нав. док; Вијећање је завршено и закључено 13. јуна 1908.

Блажо Радифковић, Блажо Ђукановић, Гаврило Церовић и Владислав Дамјановић – са по осам година затвора;

Ђорђије Контић са шест година затвора;

Аким Даковић, Саво А. Даковић и Јован Кажих – са по пет година затвора;

Глигорије Вукчевић и Саво М. Ђурашковић – са по три године затвора; и Перо Церовић са двије године затвора;

Казне се осуђеним на робију и затвор¹⁹¹ имају рачунати од дана, кад су слободе лишени;

Оптужени Лазо Божовић и Михаило Јовановић, да се ослободе казне из недостатка доказа, а Никола П. Стругар као невин;

Да сви осуђени плате „самокупно“: трошкове учињене у истражном затвору око исљеђења и суђења, „награду“ браниоцима и стенографима, - по ликвидационој листи;

Ослобођени из недостатка доказа, да плате свој учињени трошак;

Бомбе – *corpora delicti* – да се униште;

Да се о осуди: Андрије Радовића, Баја Гардашевића, Митра С. Вукчевића и Акима Даковића извијести г. Министар финансија, а Милоша Ивановића г. председник Министарског Савјета“. Даље се опширно износе разлози, односно образлаже пресуда, мање-више као на вијећању Суда, о чему је већ говорено.¹⁹²

Осуђенима на смрт Ђулафићу и Војводићу, који су били у рукама власти, смртна казна замијењена је вјечитом робијом. Наиме, пошто није било у овом случају другостепене судске инстанце, то је спроведено зато што је председник владе и уједно министар правде поднио на потпис пресуду Суда за суђење анархистичких злочина у смислу члана 8 Закона о кривичној судској надлежности, књазу Николи, који је „благоизволио најмилостивије смиловати се осуђенима“ Васу Ђулафићу и Ђуру Војводићу.¹⁹³

Од 52 лица која су обухваћена пресудом Суда, само један је ослобођен оптужбе као невин, а двојица усљед недостатка доказа. Осуђено је 49 лица, од тога суд је изрекао шест смртних пресуда, три вјечите робије, једно лице је осуђено на двадесет година робије (брат Марка Даковића, Никола), осам лица на петнаест година, четворица су добила дванаест година робије, један једанаест, једанаест лица десет година робије, један осам година и један шест година робије; Затвором су кажњени двојица са десет година, четворица са осам година, један са шест, тројица са пет, двојица са три и један са двије године. Пресуда је утолико драстичнија што су на велике казне осуђени малољетници (ученици) и што су из појединих породица малтене осуђене све мушке главе (Ђоновићи... Јо-

¹⁹¹ Разлика између робије и затвора прави се очигледно према степену кривице и услова приликом издржавања казне (примј. В. И.).

¹⁹² *Васојевићка афера*, ф. 2, пресуда, бр. 511 – ех 1908./В – 1907.7., Цетиње, 14. јуна 1908.

¹⁹³ *Бомбашка афера*, ф. 4, бр. 552 ех 1908./В. 1907.7. Замјена смртне казне, образложење судија Јанка Милића и Јокана Ивановића. Замјена смртне казне је потписана још 9. јуна у вријеме вијећања Суда о пресуди, да би била саопштена истог дана кад и пресуда у цјелини.

ван, Душан и Михаило – рођена браћа); Даковићи (Аким, отац, Марко и Никола – синови), Дамјановићи (Лазар и Владимир – браћа); Ћулафићи (Васо, Марко, Илија, Мијат).¹⁹⁴

Руски дипломата каже да је разговарао са књазом Николом послје пресуде и сугерисао му да су пресуде „њему подвргнуте“ и да самим тим „нијесу коначне“, а књаз му је одговорио да су „несумњиво строге“ али „праведне“ и да нема намјеру ништа да мијења. Штејн додаје да је „факат“ поред свега да он одуговлачи извршење двије смртне казне, што показује да код књазу постоји „потпуна недоумица“.

Штејн сматра да пресуда није могла бити блажа јер је штампа у Србији, Босни, Хрватској и Далмацији „са ријетким једнодушјем“ свалила на „њега“ кривицу за завјеру, оптужујући га да ће тако да се обрачуна са опозицијом. Мало мекша пресуда појавила би се као посредно признање исправности наведених оптужби“.

Штејн каже да власт послушнује реакције народа и спрема се да предузме све законске мјере да би предуприједила незадовољство јер „не треба испустити из вида да се у микроскопској Црној Гори сви познају, међусобно рођаци и пријатељи“, да се несрећа једног одражава на сразмјеран број лица и породица, а поготово што су осуђени утицајни људи, као Радовић, Марушић и други. Све то отежава књазу Николи да потврди пресуду и казне као правоснажне и да због тога образложење пресуде није у јавности објављено.¹⁹⁵

Један од осуђених у одсуству на смртну казну, Јован Ђоновић, каже да је јужнословенска и српска јавност предосјећала драстичну пресуду тј. да у питању „није судско, већ егземпларно кажњавање“, те да је покушала да интервенише у корист оптужених.

У току процеса, књаз Никола организује прославу педесетогодишњице Граховске битке и побједи. Као да се „старао да бљеском прославе и звекетом оружја засени један страховит пораз“. У прослави учествују дјеца оних који су бјежали „од сваке битке“, а на оптуженичкој клупи сједо дјеца оних који су побједи црногорске извојевали. „Прве предводи син некадашњих побједника... Бивши вођа, бивши пјесник – постаје ситни човјек, што слуша само ласкавце, који хоће невинима да се свете, који не презају ни од употребе њима добро познатих плаветних агената, да само могу компромитовати другу земљу и зета свога владоца, који се нијесу устручавали бацити пред свијетом нелојалности и на свога будућег владоца...“, цитира Ђоновић – чланак сарајевског „Народа“.

Овај лист у уводнику под насловом „*Ave Caesare*“, преноси Ђоновић, каже: „На Цетињу се суди. Један конституционални деспот окружен с неколико интриганата хоће да изрече пресуду невиној дјечи и својим бившим министрима. С њима су и агенти његове владе помијешани, који жели сигурно да имитира Пилата и да Исуса вјеша са разбојницима. На Цетињу се слави. Син некадашњег граховског побједника – хоће да

¹⁹⁴ Видјети: Пресуда, нав. документ.

¹⁹⁵ *Приновљени рукописи*, Штејн министру иностраних послова, Цетиње, 19. јуна 1908, бр. 21.

сакрије садањи цетињски пораз. С успоменом на сјајну прошлост жели да заглади биједну садашњост.¹⁹⁶

Из руске дипломатске преписке може се увидјети да се руска дипломатија трудила на све начине да изглади односе између званичне Србије и Црне Горе, нарушене бомбашком афером.

По руском наговору, пише Штејн, књаз Никола је, наводно, био написао писмо књазу Петру, да би њих двојица сопственим снагама, на основу искрене и рођачке везе, покушали да успоставе „пријашње пријатељске односе“. „Пројекат“ писма, писаног руком, Штејну је представио књаз Никола, оно је састављено „убједљиво и краснорјечиво“ а требало је да га у Београд однесе митрополит Митрофан.

Послије неколико дана, књаз му је саопштио да је одустао од те наміјере јер би се у Београду таквом писму „само смијали“.

Даље каже да је књаз био „видно постиђен“ утиском који је у Београду изазван „свједочењем Настића“, да је Томановић био против свједочења Настића, а да је наводно био тврд став предсједника Суда Гојнића, да је књаз нарочито огорчен писањем мостарског листа „Народ“, који покушава разобличити завјеру ослањајући се на „неке телеграме између Цетиња и Сарајева“.¹⁹⁷

Књаз Никола је славио побједу на Граховцу само неколико дана прије пресуде. „Занет моментом, поздравио је старе граховске борце са „Живјели моји стари орлови!“, рекао им је да су се имали рашта родити и додао: „Дочекали сте да Црну Гору видите проширену, угледну у просвијећеном свијету, поносну у Српству, напредну и јаку, са поуздањем у себе и ослонцем на стечене пријатеље...“

И да би „доказао својим старим орловима да је Црна Гора збиља јака“, убрзо послѣје славља „његов суд осуђује на смрт и тешку робију цвет интелигенције његове земље!“ – констатује Ђонових, и додаје да су „свирепом пресудом“ мислили да ће заплашити све у земљи, и то пресудом заснованом на „фантастичним“ причама два човјека „од којих је један био агент босанске владе“; да су тих дана на Цетињу били „оуглали“ на нападе јавности, „а правну свест је била потисла дивљачка мржња и слабићки страх. Можда никад у историји Црне Горе није боље пристајала Гетеова из Егмонта да је неваљалац увек у ћару: „Кад на судској столици с уживањем кроји од оптуженог кривца!“¹⁹⁸

Ђонових каже да су „осуђене жртве“ пресуду дочекале „мирно и прибрано“ и да су једино Радовић и Ђуровић реаговали, да је Андрија Радовић добацио иронично: „Живио књаз и живјела правда“, а Митар Ђуровић: „Ова осуда биће вам враћена.“¹⁹⁹

Руски дипломата из Београда Сергејев извјештава да је „тактика“ црногорске владе и начин рада у „последњем политичком процесу“ изазвао

¹⁹⁶ Видјети: Ј. Ђонових, н.д., 162–163.

¹⁹⁷ *Приновљени рукописи*, Штејн Министру иностраних послова, Цетиње, 23. јуна 1908, бр. 24.

¹⁹⁸ Исто, 164–165.

¹⁹⁹ Исто, 165–166.

„раздражујући“ осјећај и „огорченост“ краља Петра у односу на књаза Николу, највише од свега довођењем Настића за свједока на суду. Овај осјећај с краљем дијели влада, која је опозвала свог повјереника у Црној Гори. Без обзира на политичку опредијељеност са разочарањем и мишљењем краља и владе слажу се све партије у Србији, а то општедруштвено мишљење објављено је у листу „Самоуправа“, која износи општи став и забринутост за „српско питање“.

Србијанска влада углавном све сваљује на владу Томановића, избјегавајући помињање књаза Николе, а потпору је нашла у „разобличавању“ закулисних радњи цетињских властодржаца у мостарском листу „Народ“.

Сергејев на крају извјештаја каже да ће се због бомбашке афере тешко успоставити пријатељски односи између двије земље, али да би се повратак Јовановића на Цетиње бар у некој мјери ублажио.²⁰⁰

Жестоким нападима јавног мњења због пресуде Суда на Цетињу, црногорски режим се супротстављао демантијима и исто тако жестоким нападима узвраћао. Поред службеног „Гласа Црногорца“, одмах након завршетка судског процеса на Цетињу излази нови лист, „Цетињски вјесник“. Као што су прве црногорске новине „Црногорац“ покренуте да нападају Аустрију и Турску, „Цетињски вјесник“ покренут је „да напада Србију“ каже Душан Вуксан.²⁰¹

Стварни уредник „Цетињског вјесника“ био је Милош Живковић, секретар књаза Николе, раније коректор „*Bosnische Posta*“, а једно вријеме био је и у Мостару. Док је био у Мостару, није имао никаквог занимања. Како је говорио, издржавала га је „некаква тетка“, а „сад лијепо видимо ко је та његова тетка“, преноси Ј. Ђоновић написе о Живковићу из чланка који је објавио мостарски „Народ“.²⁰²

У првом броју, „Цетињски вјесник“ у уводном чланку, о програму рада, између осталог каже: „... Хоћемо да дамо израза једнодушном огорчењу, које је с краја на крај захватило Црну Гору због неправедних и нелојалних напада који се управљају на њу и њене светиње из табора, откуда би требали да долазе само помоћ и братски савјети... Хоћемо, не да нападамо, но да се бранимо; не да дражимо, но да стишавамо; не да изазивамо, но да изазвани достојно одговарамо; не да поткопавамо темеље јединства, но да их чувамо од њихових рушитеља, који по Српству сију домаће размирице...“.²⁰³

Даље се у чланку алудира на бомбашку аферу и завјеру: „... Кад је 29. маја 1903. године спасена Србија, у глави неких нових патриота српских, којима се такво спасавање државе јако допало, јер је јевтино прошло, поникла је мисао, да би на исти начин и Црна Гора требала бити спасена. Црну Гору, истина, није требало спасавати, јер се није имала од чега спасавати, пошто је увијек било све на своме мјесту и у своме реду, али ју је

²⁰⁰ Приновљени рукописи, Сергејев Министру иностраних послова, Београд, 24. јун 1908, бр. 53.

²⁰¹ Душан Вуксан, *Преглед штићамце у Црној Гори 1834–1934*, Цетиње 1934, 47.

²⁰² Видјети: Ј. Ђоновић, н.д., 202.

²⁰³ „Цетињски вјесник“, бр. 1, 28. јун 1908.

ипак требало спасавати ,ради виших националних задатака‘ . Мисао спа-сења, која је на једноме мјесту дошла до побједи, требало је сада примије-нити и на Црну Гору, па је чак, као сасвијем нову робу, у њу унијети...“.²⁰⁴

На критику Томановићеве владе од стране београдске радикалне „Самоуправе“, да је на њему велика одговорност и да није послужио добро ни своме господару ни српству, лист „Цетињски вјесник“ одговара, да је Томановић „обратно радио“, да је допустио да се бомбе из Србије „смију у Црну Гору ,увозити‘ на основу највећег трговинског повлашћења...“ Али, то г. Томановић „није“ хтио, већ је протествовао, „жалио се Пашићу, па богме и хватао завјеренике и робу из Биограда конфинирао, због чега му сада ,Самоуправа‘ не може издати добру свједоцбу и признати, да је био добар Србин.“²⁰⁵

У истом броју демантује се писање неких српских и хрватских листо-ва, како је краљица Италије Јелена упутила молбу књазу Николи да аболира осуђене у бомбашкој афери, да су „они“ то провјерили и да је то не-истинито.²⁰⁶

На међусобна оптуживања и нападе у новинама, између званичне Ср-бије и Црне Горе, реаговао је и Извољски, министар иностраних посло-ва Русије, који сматра да је Србија, као већа и снажнија, а сада у „озбил-ним дипломатским тешкоћама, морала обратити пажњу на веће интересе за обје саплеменске земље“ да што скорије нормализује односе „предав-ши забраву прошлост“.²⁰⁷

„Цетињски вјесник“ полемисе и са „Одјеком“, листом самосталних радикала у Србији, који је за њега написао да је „антисрбијански“ твр-дећи да се томе „нијесу надали“.²⁰⁸

И „Глас Црногорца“ се труди да демантује све наводе у штампи у вези с бомбашком афером, као писање сарајевске „Српске ријечи“, која је објавила да се Рајковић састајао прије открића афере у Котору са Тома-новићем, и да сваки „разумни човјек знаде, да је та клевета пакленија од самог удешаваног атентата с бомбама...“.²⁰⁹

„Глас Црногорца“ такође полемисе са „Самоуправом“ у вези са пре-судом и дјелимичним помиловањем, односно замјеном смртне казне Ћула-фићу и Војводићу. Лист цитира „Самоуправу“: „Није тешка сама смрт, већ су тешке предсмртне муке, а Ћулафић и Војводић били су на мукама мје-сец дана“, и тврди да је осуђеним прво прочитана пресуда, па одмах затим помиловање.²¹⁰

Руска дипломатија се труди на све начине да успостави колико-то-лико нормалне односе између Србије и Црне Горе и сузбије прави рат у штампи и на једној и на другој страни.

²⁰⁴ Исто.

²⁰⁵ Исто, под насловом: *Одговорности г. Томановића.*

²⁰⁶ Исто, под насловом: *Посредовање Краљице Јелене.*

²⁰⁷ *Приновљени рукојиси*, Извољски повјеренику у Београду (саопштава се и повјере-нику на Цетињу), С. Петербург, 25. јун 1908, бр. 857 (телеграм).

²⁰⁸ „Цетињски вјесник“, бр. 6, 16. јул 1908.

²⁰⁹ „Глас Црногорца“, бр. 1, 5. јануар 1908.

²¹⁰ „Глас Црногорца“, 44, 26. јул 1908.

Међутим, из дипломатске преписке може се видјети да је реалнији извјештај руског посланика из Београда, него оног са Цетиња.

Наиме, Штејн покушава да предочи руском колеги у Београду документе „*in ekstero*“, као „значајан доказ пред аферу“ у коме се налази низ доказа о „непријатељском односу“ неких фактора у Београду према књажевској влади.

Даље, наставља да се србијанска влада не може много похвалити „коректним односом према Црној Гори од самог ступања на власт краља Петра“, а у дјелу завјере поступила је као да баш жели „прећи мјеру трпељивости“ црногорског двора и владе; да нападају Томановића „ако се може рећи једне безличне личности којег сам као таквог ријетко могао да сретнем, али који се карактерише мирољубивошћу, а који је више дјеловао на смиривању страсти за вријеме афере, него сви други. Пошто знају да је Томановић слијепо оружје у рукама краља Николе, србијански официјелни кругови баш траже његову оставку као услов нормализовања односа“, јер немају могућности да „траже смјену самог Господара“. Штејн на крају овог извјештаја каже да Томановић не може бити одговоран за дешавања на Суду и да не може преузети на себе смјелост, да чак покуша скренути пажњу да се удовољи захтјевима Србије за Томановићевом оставком.²¹¹

У другом извјештају Штејн каже да је увјерен да није било напада и различитих инсинуација у српској штампи против књаза и владе, „не би било ни Настићевог свједочења“. Поред тога, званична Србија није ништа „предузела за пресијецање револуционарних агитација против своје домовине од стране црногорских студената који живе у Србији и црногорске емиграције“, што додатно убјеђује црногорске власти да вјерују Настићевим исказима у његовим штампаним брошурама.²¹²

Штејнови пристрасни извјештаји могу се повезати са његовом наклоношћу према појединим члановима књажевске породице. Он се, каже руски војни агент на Цетињу Потапов, „одушевљавао књегињом Наталијом“, за коју је рекао „том јединственом женом“, која је била жена принца Мирка, средњег сина књаза Николе, поријеклом из Србије од Константиновића, рођака Обреновића. Штејн (Јевгеније Фјодоровић) је био секретар царског руског посланства на Цетињу и често је писао извјештаје министру иностраних послова, умјесто Петра Васиљевића Максимова, министра резидента руске владе у Црној Гори (1905–1909).²¹³

Суђење у Котору и одједи пресуда

Осумњичени који су ухапшени у Котору у вези с бомбашком афером, имали су у истражном затвору неупоредиво бољи третман него на Цетињу. Пошто аустроугарска власт није удовољила црногорској власти за

²¹¹ *Приновљени рукописи*, Штејн Министру иностраних дјела, Цетиње 17. јула 1908, бр. 26.

²¹² *Приновљени рукописи*, Штејн Министру иностраних дјела, тајни телеграм 11/24. август 1908.

²¹³ Видјети опширније: *Н. М. Појайов, руски војни агенти у Црној Гори*, том II, Дневник, Подгорица – Москва, 2003, 24–27.

екстрадицију осумњичених, суђено им је у Котору по истој правној ствари.

О бољим условима и хуманијем поступању свједочи и једно писмо ухапшеног Петра Новаковића мајци, које је послато редовном процедуром преко затворске управе.

Новаковић пише: „... Знам да си многе ноћи провела у бесаници и плачу, јер саму ствар представљаш много страшније него што је у самој ствари. Немој вјеровати што пише „Глас Црногорца“... јер од тога нема ништа, а ствар ће се брзо рашчистити... ја сам добро, а кад кренем пут Америке писаћу ти одмах...“

Из садржине писма могу се наслутити разлози одласка Новаковића са Цетиња: „... Новца имам довољно. Јопет ти кажем да не вјерујеш разним гласовима што се преносе за мене, јер ја да сам радио на томе не бих онолики новац узео за пут. Писаћеш стрику Лазару да не мисли и да се не боји да ће му оно пропанут што ми је дао... Кад будем стигао у Америку одмах ћу ти послати једно 200 кр., а до тада придржи се како знадеш... Писао бих ти доста за саму ствар око које се налазим овдје, али ми није дозвољено. Увјерен сам да не сујмаш у мене и убијеђен сам, да и сама знаш, да сам потпуно невин, али неке се прохтјело, да ме и овамо гоника и тамо, па ево нашто изађе, али јопет је добро, јер ће ме ово опаметит у будућем моме раду, а знади да ћу свакоме вратити мјером којом су ми мјерили... Буди увјерена, да ко коме јаму копа сам ће у њу упанути, те се и ја тако надам да ће бити са мојим злотворима... Кад бих знао да толико не мислите потпуно бих био задовољан, јер човјек мора све претрпјети што му дође... Поздрави свакога ко за мене успита..., а тебе драга мајко грли и љуби твој Петар.“²¹⁴

Суђење у Котору оптуженим Петру Новаковићу, Радоњи Поповићу, Милутину Миличковићу и Вујадину Вујачићу почело је послужењем окончања судског процеса на Цетињу, 17. јуна 1908.

Суђење је почело пред вијећем које су сачињавали предсједник Иван Паштровић и судије Петар Глиго и Антон Јагодић и 12 поротника. Државни тужилац, др Мајкснер, „опширну и исцрпну“ оптужницу засновао је по „специјалном аустријском закону“ из 1885, бр. 134, параграф 5. и 6, који квалификују дјело злочина учињеног међусобним договарањем. Оптужени су за намјеру да се посредством експлозива нанесе другоме штета по здравље, живот и власништво у Црној Гори; да су оптужени знали чему су експлозивне направе намијењене; да их употребе у ту сврху сами или предају другим лицима, за што је предвиђена и тражена казна од пет до десет година „тешке тамнице“.

Адвокати оптужених били су др Вукотић и Сарделић. Суђење је било јавно, у присуству новинара из различитих редакција, посебно из Црне Горе, а било је и агената црногорског режима.

²¹⁴ *Бомбашка афера*, Ф. 4, Писмо мајци Петра Новаковића из которског затвора, Котор 16.11.1907; Новаковић наводи адресу на коју ће му мајка писати, да може послати писмо и по неком другом, или да је најбоље преко поште „па нека га отворе тамо, а знам да ће тако бити“.

На оптужницу је први одговорио Петар Новаковић, који није признао ништа од онога што је изнесено у оптужници, тврдећи да је све засновано на претпоставкама.

Да би објаснио, како је дошло до афере, Новаковић је тражио да му се допусти да саопшти прилике у Црној Гори које су узрок свему томе. Предсједник суда му је то допустио, али да говори само истину и да не вријеђа личности при помињању.

Новаковић је у опширном опису стања у Црној Гори, које је попримало трагичне размјере, између осталог рекао да није било могуће остати у Црној Гори „ни једном њеном честитом сину“; да он, Новаковић, не зна шта је књаза Николу „нагнало“ да дарује Устав; да су први пут по Уставу организовани „доста либерални избори“, који су довели у Скупштину „праве народне људе“, који су осјећали „народни бол и били су дужни да га кажу“; да се Скупштина подијелила на два табора: један који је био у већини, представљао је народ, а други, мањи, коју „данас заступа крвава Томановићева влада...“.

Кад је на ову констатацију реаговао предсједник Суда, Новаковић је узвратио: „Молим вас, да ми допустите слободно говорити, јер не стојим пред цетињским судом, гдје су судили целати...“.

Новаковић је даље наставио, осврћући се и на раније стање у Црној Гори, како се помоћ из Русије намијењена народу пљачкала, а ко се год таквом раду противио „био је убијен или протјеран“, наводећи за то случај сердара Јола Пилетића, „чије је имање разграбљено и продато данашњем крвопији народа црногорскога, војводи М. Вучинићу“.

Даље се осврнуо на „Барско друштво“, да је то „права лупештина, као и уговор о жељезници“, и „Монопол дувана круна је лоповлука“; да је руски изасланик Милер утврдио „ужасне лупештине и пронашао је, да је само један миш изјео три вреће ориза“; да је Митар Мартиновић за „шкартирани ратни материјал“ који је „довучен“ из Италије добио 40.000 круна „награде“; кад су то видјели све народни посланици, нијесу могли остати равнодушни, а како би могли „кад из Русије долазе за нашу војску милијони, а ми немамо војске...“. Даље каже да нијесу могли да учествују у „упропашћавању своје домовине“, утолико прије што је војвода Гавро Вуковић, у свађи са „лупешким кабинетом Лазара Мијушковића указао прстом на све страшне злоупотребе“. Из тих разлога у Скупштини је образована „анкета“ а „лопови се уплашише“ да ће им се ударити „на чело за навијек жиг срама“, и убиједише књаза Николу да је Народна странка „антидинастичка и да му спрема пут преко Крстаца“²¹⁵ а да ни у ком случају анкета није била усмјерена према књазу Николи „већ његовој околини“, те да је тако дошло до распуштања Скупштине, до гажења Устава и до „крвавог режима д-ра Томановића“.

На ове ријечи предсједник Суда је пријетио Новаковићу да ће му одузети ријеч. На то Новаковић апелује да му допусти „изнијети бол и јаде“, па је наставио: „Тукли су и убијали прве народне људе“, као попа Мило-

²¹⁵ Крстац, тадашње погранично мјесто према Котору (примј. В. И.).

сава Томића, бијући га „кесама пијеска“, што је и констатовао љекар болнице „Данило I“, али му је запријеђено да о томе не смије говорити; затим Борка Бошковића, кога су „разбојнички убили, насред друма“; Сава Пламенца, због неких „дворских тајни, које је требало сакрити“.

Даље се Новаковић осврнуо на владавину „народњачких“ влада. Рекао је да је иза владе Андрије Радовића у државној каси остало 400.000 круна, а да је та сума „већ опљачкана“, да се Народна странка борила нечасним средствима, а да због посљедњих избора није одржала ниједан политички збор како би избјегла сукобе са „најмљеном руљом“, а њени кандидати одрицањем од кандидатуре показали су своју „легалност и родољубље“.

Новаковић затим наводи да је отишао потом у Србију, јер није имао „од чега на Цетињу живјети“ и због тога био проскрибован, али да му влада Србије „није дала мјесто“, да јој се не би „пребацило оно“ што се данас „већ пребацује из оцаклије испод Ловћена“.

Новаковић није заборавио да помене ни пљачку „на пошти Шпира Поповића“, те да, све у свему, умјесто њега на оптуженичкој клупи треба да буде Томановићева влада; да су све махинације усмјерене на то да се докаже пред Европом „српски елеменат нереди“, за који је, наводно, потребна „јача рука“.

На питање председника суда, кад је у Црној Гори добио службу, кад је из ње отпуштен и због чега, Новаковић је одговорио да му је мјесто дао пок. Милош Шаулић „који је такође жртва црногорских силника“, да ни сам не зна зашто је отпуштен из службе,²¹⁶ да му је Томановић рекао да се у „суду не трпи политика“.

На примједбу председника да је можда његово политичко понашање било повод томе, Новаковић је рекао да је за вријеме суђења црногорској универзитетској омладини због прокламације 1906. био чиновник суда, да су они ослобођени, а да се он дружио са њима. Казао је да се у „политику није мијешао“, да је једном, револтиран, спалио јавно пред Зетским домом „Београдске Новине“, чији се „коресподент“ налази „овдје“,²¹⁷ закључивши на крају да се на оптужницу неће освртати јер је „завјера“ измишљена на Цетињу.²¹⁸

Новица Ракочевић, позивајући се на извјештаје Земаљске владе у Сарајеву, каже да је Милош Живковић био десна рука књаза Николе, његова најповјерљивија личност која га је као лични секретар пратила на путу, а истовремено био у блиским односима са појединим личностима из Аустроугарске. Живковић је три пута ишао у Сарајево да прибави податке од Земаљске владе о „нитима бомбашке афере“, а једном је ишао по књажевој наредби да тужи уредника „Српске ријечи“ суду због неког чланка против режима у Црној Гори. Живковићев основни и главни циљ је био

²¹⁶ Новаковић је био дипломирани правник. (примј. В. И.)

²¹⁷ Милош Живковић (примј. В. И.).

²¹⁸ Фонд Никола I, к. за 1908, бр. 38, 19.6.1908, Извјештај из Котора Милоша Живковића Томановићу; Извјештаји из Котора стизали су црногорској влади и књазу Николи преко посебног агента. То је био Вељко Рамадановић (Видјети извјештај о емигрантима Даконићу и другима – *Бомбашка афера*, ф. 3 књаж. црн. агентства, Котор, бр. 246, 4.4.1908).

да оптужи званичну Србију и његове изјаве су у потпуности „одговарале жељама Монархије“.²¹⁹

Други оптужени, Радоња Поповић, рекао је да је у Котору боравио због болести, да не познаје Рајковића, да није путовао са Даковићем из Рисна у Груж, него да је ишао у Дубровник на конгрес југословенских матураната, али да он није одржан, да су га власти у Црној Гори прогониле, да га је без разлога затворио двадесет дана Велиша Лазовић и окивао га у окове од 20 килограма.

Оптужени Вујачић и Миличковић су изјавили да су у Котору због лијечења и да их је лијечио др Лазаревић, да ништа не знају о бомбама. Међутим, Миличковић на примједбу државног тужиоца да га „терети“ Никола Даковић, те да су њих двојица „једномишљеници и комшије“, није умио дати одговор.

Пошто нијесу дошли свједоци са Цетиња (оптужени и осуђени), државни тужилац је поднио Суду захтјев да се читају акта са исљеђења и стенографске биљешке објављиване у „Гласу Црногорца“. Овом предлогу одлучно су се успротивили адвокати Вукотић и Сарделић, тврдећи да поменута акта не могу послужити „каторском суду као довољна гаранција за примјену закона који у Аустрији важи“, јер у Црној Гори „нема кривичног судског поступка“ и суди се по „убичајеној пракси“, те да се из аката истраге види да је над оптуженима у Црној Гори „вршена пресија“, што аустријски закон забрањује. Зато се њихова саслушања не могу узети у обзир, и био би „уникум“ ако би се, на основу извјештаја „у туђим новинама“, водио процес над оптуженим, који се налазе пред судом у другој држави.

Државни тужилац, др Мајкснер, није се сложио са овим констатацијама, сматрајући да је „Глас Црногорца“ званично гласило владе, која је тврдила да су стенографске биљешке прошле „званични надзор“ и да примјећује да се овом приликом „показује и са стране оптужених и са стране њихових бранитеља тенденција“ да му се оптужница „сатре у прах“. Он и даље тврди да је „завјера постојала“ и да није дјело „црногорске владе“, да је на њега одбрана Петра Новаковића „учинила најрђавији утисак“ јер је, по њему, „клеветајући друге себе бранио“, и да онако не би требало говорити о људима који су га до јуче „хљебом хранили“.

Бранитељи су остали при ранијим ставовима, истичући да не могу допустити да се крши закон. Др Сарделић жали што државни тужилац „заступа средњевјековно начело: да државни службеник мора бити благодаран на хљебу министру“, те да је Новаковић јео у Црној Гори „народни хљеб“, као и остали чиновници, да је тај хљеб „сиротињска суза“ и да треба бити захвалан „само народу“. Нагласио је да је Новаковић изнио оно што га је „бољело“, а у Аустроугарској је допуштено критиковати и највиша лица, па се не смије ускратити ни Новаковићу право које имају њихови држављани.

²¹⁹ Новица Ракочевић, *Црна Гора и Аустрија—Угарска 1903—1914*, Титоград 1983, 40—41.

Ипак, суд је одлучио да је захтјев државног тужиоца основан, али да се читају акта из истраге и стенографских биљежака које се тичу оптуженика пред которским судом.²²⁰

На крају, „виђени Срби и адвокати“ др Рудолф Сарделић и др Божо Вукотић, успјели су да одбране оптужене у Котору, они су проглашени невиним и пуштени на слободу. Иако се не може спорити строгост тадашњих аустријских закона, и њихови судови нијесу могли сматрати за валидан оптужни материјал „исисан конопцима“, најгрознијим мукама и пријетњама“. Увидјели су „сву мизерију“ и држећи у рукама истакнутије оптуженике, ослободили их, као невине, сваке одговорности.²²¹

Након откривених фалсификата и завршетка *Фридриховог процеса*, осуђеници из *Загребачког процеса* помиловани су. Оно што се десило у Бечу, морало је имати одјека у Загребу. Документа која су проглашена лажним у Бечу била су лажна и у Загребу, али не и на Цетињу. „Ћесар се понео отменије према својим непријатељима, него кнез према својим Црногорцима.“²²²

Помиловање осуђених у Загребу и исход провјере у Бечу ишли су у прилог осуђенима на Цетињу, али то није утицало на режим у Црној Гори. Поред тога, осуђени на Цетињу били су ослобођени у Котору, што је, свакако, деградирало пресуду Суда за суђење анархистичких злочина.

„Цетињски вјесник“ има свој коментар о ослобађајућој пресуди у Котору, по коме им је суђено накнадно, односно касније него „њиховијем друговима“ на Цетињу, вјероватно зато да би се сачекао исход суђења у Црној Гори „не би ли из тога суђења код нас прибрао какав нови податак“; да је „Суд у Котору изрекао своју пресуду. Прогласио је четворицу наших поданика као невине“, а листови „непријатељски расположени према Црној Гори, труде се да од тога направе капитал. С иронијом и провидном намјером констатују факт „да је једно исто лице, које је на Цетињу осуђено на смрт, због истога дјела у Котору пуштено као невино... Тиме хоће да створе код лаковјернога свијета увјерење да је цетињски суд био суд целата, а которски суд био суд анђела...“. Лист наводи да се упоређење по овом основу не може правити зато што се ради о другој држави.²²³

Послије судског процеса Црна Гора је имала изглед „опустошеног краја ураганом“. Цио политички живот био је „паралисан“, а политичким рушевинама додате су рушевине бројних црногорских породица. Преко педесет породица је „руинирано“: њихови чланови позатварани, осуђени, а имовина распродата или уништена.²²⁴ У једној малој и сиромашној средини то је морало изазвати реакцију, врло неповољну не само за режим већ и за династију. „Код нас Срба народ најраније прави одговорни-

²²⁰ Исто.

²²¹ Ј. Боновић, н.д., 127, 157.

²²² Ј. Боновић, исто, 271.

²²³ Видјети: „Цетињски вјесник“, 5, 12. јул 1908.

²²⁴ *Бомбашка афера*, ф. 2, Секвестар над имовином оптужених и осуђених и оних из недостатка доказа ослобођених лица, ради покрића трошкова Суда, Суд за суђење анархистичких злочина Министру правде, бр. 511, ех 1908, Б-1907-7, Цетиње, 27. јун 1908.

ма владаре... Тим пре ако су владе само послушни извршни органи, каква је била влада на Цетињу.“

Ово је мишљење једног од осуђених на смрт (Јована Ђоновића), који за судски процес каже да ни у ком случају није значио починак, већ предах, јер свака акција изазива неминовно реакцију. „Многобројна емиграција и омладина учинили су све што су могли, да се победници на Цетињу не одмарају на ловорикама!“²²⁵

Црногорски режим у том времену карактеристичан је по алкавости, по несинхронизованој акцији судске, извршне и управне власти и по мијешању надлежности.

Пресудом Суда за суђење анархистичких злочина, као невин ослобођен је Никола Пеков Стругар из Цеклина. Међутим, он се, што се из једног акта види, налазио у истражном затвору на дан 24. фебруара 1909. У овом акту, Министарство војно (опште војно одјељење) тражи од великог суда информацију кад је лишен слободе. У одговору специјалног, а не великог Суда, који ни тада није био расформиран, каже се да је Стругар ухапшен 22. јануара 1908. у Бару.²²⁶

Из ових разлога Министар правде пише предсједнику Суда за суђење анархистичких злочина, Лабуду Гојнићу: „И Устав земаљски и позитивни закони императивно налажу поштовање личне слободе свакога појединца... У ма којој форми да се изврши повреда личне слободе, сем случајевима законом предвиђеним, она је незаконита па евентуално и кажњива...“. Даље се каже да је Суд за суђење анархистичких злочина својом пресудом дао „могућности“, да се индивидуална слобода незаконито повриједи на један специјалан начин.

Принцип је, „да осуђени посљедњим даном издржавања досуђене му казне лишења слободе постаје правно слободан, - сљедствено, он треба да буде и фактички. Да би се пак знало ког се дана тачно навршује издржавања казне, у судској се пресуди тачно прецизира дан од кога се почетак казне има рачунати. Не буде ли то одређено, наступа бојазан, да ће осуђени и преко одређеног рока остати лишени слободе, то да ће на тај начин бити извршен противправни напад на његову слободу.

Цитираном пресудом поменутог суда, даје се и маха евентуалним повредама индивидуалне слободе. Њом је уопште неодређено речено, да се дотичним осуђеницима казна лишења слободе има рачунати од дана кад су слободе лишени...“, те да у најкраћем року извијести министра о томе, како би благовремено биле дате инструкције управи затвора у Подгорици, гдје су издржавали казну.

Поред овог, министар опомиње Гојнића да се огријешо о „познавања основних законских принципа“ те се показује „највећа немарност“ и упозорава да што прије коригује у интересу суда поменуто пресуду, у противном „будите спремни на сношење посљедица...“.²²⁷

²²⁵ Ј. Ђоновић, н.д., 167–168.

²²⁶ *Бомбашка афера*, ф. 4, Министарство војно Великом суду, Цетиње 24.02.1909, бр. 777; Суд за суђење анархистичких злочина Министарству војном, бр. 570 ех 1909–В–1907–7, 25. фебруар 1909.

²²⁷ *Бомбашка афера*, ф. 2, Министар правде Ј. Дрљевић предсједнику Суда за суђење анархистичких злочина Ј. Гојнићу, Цетиње 28. новембра 1909, бр. 4803.

У овом смислу може се тумачити и жалба осуђеног Андрије Радовића књазу Николи од 10. октобра 1909. У жалби се говори о „непознавању разлога пресуде“, напомиње да је устројство суда незаконито, а суд једноступен, да се није знао датум јавне расправе, да му није дата могућност изузећа појединих судија, да има примједбе на састав Суда, те да није било јавне расправе пошто оптужени нијесу били присутни заједно на расправи и слично. На крају Радовић констатује да је са њим „стављена једна црна страница у историји правосуђа Црне Горе“ и да се показало да „сад Црна Гора није правна земља“.²²⁸

Разумије се да је Радовићева жалба остала само мртво слово на папиру. Осуђени у бомбашкој афери који су казну издржавали у Казненом затвору „Јусовача“ у Подгорици, нијесу одлежали предвиђену временску казну. Добијали су парцијално помиловање, које је везано за јубилеје и важне догађаје. Међутим, појединци су успијевали да побјегну из затвора.

За вријеме проглашења Црне Горе за краљевину а књаза за краља 1910, помиловани су Стеван Рајковић, Митар Ђуровић, Мијат Ђулафић, Милисав Љепава, Крсто Миловић, Спасоје Пилетић, Андрија Пантовић, Блажо Радифковић, Гаврило Церовић, Ђорђије Контић, Аким Даковић и Саво Даковић.

Перо Церовић је издржао казну у фебруару 1909.

За вријеме балканских ратова помиловани су: Васо Ђулафић (1912), Милош Ивановић, Марко Ђулафић, Јован Миловић, Митар Вукчевић, Блажо Ђукановић и Владимир Дамјановић (1912); Илија Ђулафић помилован је 1911.

Ослободили су се бјекством: Ђуро Војводић (1912), Михаило Ђоновић (1912), Михаило Ивановић (1912).²²⁹

Посланици који су били затворени помиловани су 1913: Душан Ђоновић, Мирко Беговић, Милован Марушић, Андрија Радовић и Милосав Раичевић, чим су им повраћена „сва грађанска права“. Помиловања из 1913. и враћена грађанска права нијесу се односила само на оне у затвору него су одобрена и „свијема другима“ којима је суђено у одсуству и који су били у емиграцији.²³⁰

Судбина осуђених у бомбашкој афери била је различита. Они који су избјегли робију, односно којима је суђено у одсуству, и даље су остали непомирљиви и још жешћи противници књаза Николе.

Они који су били у затвору, као Милосав Раичевић и Милован Марушић, одмах, по ослобађању, напустили су Црну Гору. Раичевић је отишао у Русију, а Марушић у Србију.

Андрија Радовић је остао у Црној Гори. „Сарађивао је“ са тадашњом владом генерала Вукотића, а касније био предсједник емигрантске владе краља Николе (од априла 1916. до јануара 1917).²³¹

²²⁸ Ф. Никола I, к. за 1909, А. Радовић књазу Николи, бр. 127, 10. октобар 1909.

²²⁹ *Бомбашка афера*, ф. 4, Списак лица осуђених у бомбашкој и колашинској афери Казненог завода Подгорица, бр. 201, потпис управника, Н. Вучинић, Подгорица 14. маја 1913.

²³⁰ Исто; Министарству правде Министар унутрашњих послова Пламенац о помиловањима 1913, Цетиње 11.04.1913, бр. 1633.

²³¹ С. Лопичић, н. брошура, 38, О емигрантској влади А. Радовића, видјети: Димитрије Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 157–160.

Узевши све у обзир, бомбашка афера је, генерално, лоше утицала на углед црногорске власти, династије и књаза Николе, чему је највише допринијела његова најближа околина која је у великој мјери утицала на књаза Николу. Тога је он очигледно био свјестан, али није хтио или очигледно није имао снаге да им се супротстави, тим прије што су имали подршку његових синова, престолонаследника Данила и принца Мирка. Зависно од ситуације, до ситуације или једног или другог, зависно шта је било у интересу ове двојице супарника и претендента на престо, без обзира на примогенитуру.

Из ових разлога, често су књазу стизали и добронамјерни савјети, као писмо једног пријатеља из Прага потписано нечитким псеудонимом, послје завршетка судског процеса на Цетињу, у августу 1908.

Пријатељ му пише да би му пренио шта се у свијету о њему пише и мисли: „... Историја даје доста примјера да је правда на крају крајева увијек побједила, и сваки ко друкче мисли вара се јако. Добро би било кад би сте се од својих рђавих садањих савјетника одбјегли, а пружили руку помирења своме тако дубоко оданом народу – пошто ваши саветници рђаве савете Вам дају, о чему ће те се нема сумње сами временом уверити. Какве симпатије ужива данашњи режим у Црној Гори најбоље говори телеграм послат од др-а Томановића словенском конгресу у Прагу који је потпуно био одбачен што ће Вам потврдити и сам предсједник конгреса др Крамар.

Могли сте се досад уверити да сам према Вама увијек гајио дубоко поштовање и да ово што сада пишем није никакво моментално нерасположење него жеља да би код Вас наступиле једном нормалне прилике. Црној Гори нијесу досад наудиле дивље хорде османске, шта више уздигле су је у очима образована свијета али данашњи режим убија углед њен свуда у образованом свијету што свједочи јавно мњење изражено у свима напредним часописима свију културних земаља, а то заиста не може служити Црној Гори ни на част ни на корист“.²³²

Прије општег закључка о бомбашкој афери, као прилог томе, неопходно је и најцјелисходније је навести мишљење двојице актера истраженика Лопичића и осуђеног Ј. Тоновића.

У предговору своје брошуре, у форми исповијести и са грижом савјести, Лопичић каже: „Цетињска бомбашка афера то каледоскопско стрмоглављење црногорске званичне политике, мрачни је пут наше најновије историје, коју су дужни расвијетлити многи, међу којима, као истраженик, моја личност заузима скромно и незавидно мјесто. Очекујући да то учине други, позванији од мене, ја се одужујем својој дужности овом књижицом у којој сам, обилазећи познате ствари покушао изнијети оно што сам видио иза кулиса. Раније можда него што се овакав рад очекивао, ја сам то учинио и с тога што, са болом у срцу, видим да зликовце не поправљају ни прилике ни вријеме, и да они исти људи који су, са Бечом и Софијом, изводили бомбашку аферу, данас под фирмом једне жалосне

²³² Ф. Никола I, к. за 1908, бр. 54, Писмо из Прага књазу Николи, 4.8.1908. Писмо је писано латиницом, а како је тачно наведено аутор је мијешао екавски и ијекавски изговор.

странке,²³³ не стављају њену сахрањену замисао, заводећи необавијештене Црногорце подгријавање мржње противу Београда, који је толико урадио за државно и народно јединство. Колико сам одговорио задатку, нека суде читаоци; а погођеним стојим на биљези“.²³⁴

Јован Ђонових закључује да је „цетињски процес највећа погрешка кнеза Николе. Његов поколебан ауторитет дуготрајном архаичном управом, вандализмима и насиљима његових власти 1907. и 1908. дотучен је и у земљи и на страни. Кнез је постао неокретан државник и невешт мајстор. Стало му је било да с политичке позорнице скине мрске народњаке као агенте Београда, и у журби, коју је добрим делом изазвао страх, прешао је меру допуштенога. Није видео да ће га то довести до спора са народом, а овај до спора са свима Србима и Југословенима. Ископао је гроб својој династији и Црној Гори као независној држави.²³⁵ То је природна последица политике, која одудара од дубоких осећања народа...“.

Књаз Никола је, по Ђоновиху, „превидео снагу црногорске омладине и вредност моралне потпоре, коју им је пружио српство и словенство, а нарочито југословенска омладина. У беспштедној борби коју је започео, није хтео да види у младим Црногорцима потомке старих Црногораца који су створили, одбранили и одржали Црну Гору, а у публицистици српској и југословенској наставак омладинске идеје, која је почетком друге половине деветнаестог века српску националну жицу била затегла до прскања. Натоварио је себи на врат две опасне силе, које ће га најзад сасвим сломити. Иза црногорске стала је југословенска омладина. Солидарисала се са њом и помогла јој свим средствима. То је донело као резултат неповерење у кнеза широм југословенских земаља. Одатле је био свега један корак до захтева да се он у интересу српства уклони. На њ се није исувише дуго чекало... Кнез је сам све више постављао дилему: на једној страни старост и династичка приврженост, а на другој младост и јединство српског народа, без обзира на династије и династички фанатизам. Чим се овако постави проблем, решење је јасно. Младост мора однети превагу...“.

Проблеме му је донијела политика која је „довела до Бомбашке афере“, а „то је било судбоносно за њега. Омладина је над њим однела дефинитивну моралну победу, да само десет година доцније однесе последњу и стварну победу...“.

²³³ Вјероватно Лопичић мисли на Федералистичку странку (примј. В. И.); Видјети о федералистичкој странци Димитрије Димо Вујовић, *Црногорски федералисти*, Титоград 1981.

²³⁴ С. Лопичић, нав. брошура (Предговор).

²³⁵ Послије Првог свјетског рата, 13. новембра 1918. на Подгоричкој скупштини, краљ Никола и династија Петровић збачени су с престола, а одлучено је да се Црна Гора уједини са Србијом под династијом Карађорђевића и тако уједињена да ступи у нову Краљевину СХС. Потребно је напоменути да је важна ријеч у одлукама Скупштине била некадашњих прогоњених и осуђених противника, што се изродило и више од тога у отворено непријатељство и анимозитет. Поменимо неке: Марко Даковић, Спасоје Пилетић, Лазар Дамјановић, Милосав Раичевић; видјети опширније о Подгоричкој скупштини: Јован Петковић, *Уједињенији Црне Горе и Србије*, Дубровник 1940, 287–296; Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, 301–331.

Најзад је овај стари лисац, како су га назвали ћесарови министри (барон Гизл) долијао. Познали су га на страни и познали у земљи. И онда кад су га отпочели сликати, заболело га је. Људи уопште не воле да виде своје морално одличје, нарочито изложено на очиглед света. То се њему десило после 1907, и зато је реаговао онако неодмерено и жучно. Понашао се као његови претци кад су светили мртве главе. Хтео је да уништи „дјечурлију“ и неспособњаке, како је звао слободоумну опозицију, а да морално премлати њене браниоце, па ма који они били. Стога оних дана капљу крупне капље жучи кроз написе његове и његових спаситеља. Успео је да изазове противу себе све Србе и већину Црногораца, највећим дијелом жучношћу напада, ружним инсинуацијама, и сумњивим друговањем његових доглавника са ћесаровским агентима.²³⁶

²³⁶ Ј. Ђоновић, н.д., 203, 210–213.